

1. ДУБИНСЬКИЙ

Війна та мир Запорозької дивізії

1. ДО ЧИТАЧА

Ми живемо в добі соціалістичних революцій і класових воєн. Через запеклу громадянську війну прийшла молода робітнича класа, класа переможного пролетаріату, до перемоги і влади. Залізний шлях, що його пройшли потужні фаланги Жовтня, ліг по шпалах найкращих людських існувань робітничої класи і сільської бідноти. Найзапекліша і найтяжча була боротьба за робітничо-селянську владу на Україні.

Червоне козацтво — дитя української революції — кров'ю й життям сотень і тисяч безстрашних бойців позначило шлях поразок і перемог повсталій робітничої класи.

Разом з усією Червоною Армією червонці прийшли до перемоги після довгих літ озброєної боротьби. Значення цих перемог не можуть зменшити ті темні плями, які лягали на славне ім'я червоного козацтва від негарних учинків окремих груп дезорганізованих бойців.

Багато старих бойців незламної 1-шої дивізії закопано на широких просторах України, під сніговими заметами Центральної Росії, в наситних надрах галицьких полів, на Дону і під Перекопом. Багато їх — змінивши шаблю на плуг, рушницю на молот і гармату на трактор — будують по різних місцях і закутках Союзу нову будівлю оновленої землі.

Мало осталося тих, хто міг би розповісти молодому козакові, що прийшов вчора з землі й заводу, молодому пролетареві і селянинові, що завтра покинуть місто й село, щоб стати під бойові прапори червонців, широким шаром робітників у місті і селян у селі — про помилки, поразки й неймовірні героїські вчинки їхніх батьків і братів — старих бойців. Трудно в книжці розказати про це так, як може оповісти живий учасник кривавих боїв. Трудно переказати словами цілу вагу бойового гасла червоних козаків, що ніколи не здавалися і билися з ворогом до останнього віддиху. Гасло „червонці не здаються“ було одним з найважливіших двигачів масового героїзму героїчних мас.

Трудящі перемогли, щоб ми могли вчитися. Вчімся, щоб могли перемогти.

2. МИРНІ КВАРТИРИ

Не можна провести гострої виразної лінії між війсьними і мирними днями частин першої дивізії. Коли більшість полків Червоної Армії розташувалися вже по касарнях, в пунктах мирного постюю, червонці етояли ще по селах, у селян.

Коли майже вся Червона Армія заходилаєся коло мирного життя, червоно-козачі полки блукали по лісах, ярах та застумах Київщини

і Поділля, викурюючи з них ватаги бандитів та петлюрівських агентів.

Лише поволі, в міру відновлення передвоєнних касарень та будинків, почали полки переходити на більш - менш нормальне життя.

1922 рік — багатий на сутички з численними великими й дрібними бандами — був роком переходу частин дивізії на міське постійня.

1922 і 1923 рік були бідними роками Республіки. Країна не могла дати армії всього потрібного на опорядження касарень. Кошти, що їх давали на ремонт приміщень і потрібний надібок, були надзвичайно мізерні. Безладдя в касарнях, стайнях — дуже зле позначилося на навчанні, на стані коней, на настрої бойців, яким до того ж було дуже трудно попервах звикати після дозвольного життя по селах до касарень, де ціле життя іде „до трубі“.

В частинах закипіла робота відновлення касарень. Навпереміну з навчанням козаки заходилися опоряджати свої приміщення. Тоді не було навіть грошей, щоб придбати потрібні матеріали. Мусіли збирати все, що валялося, підбирати безпритульну дошку, патик та гвіздок.

Поволі зусиллями всього складу червоно - козаких полків, з допомогою місцевої влади, червонці опорядили сякі - такі приміщення для себе і для своїх коней.

В міру того, як зростає добробут Республіки, дивізія почала діставати чим раз більші суми на впорядкування своїх приміщень. Поволі, завдяки тому, до № перевели артилерію й решту частин дивізії. Нині дивізія має своє місто, що на його лад і устаткування багато частин могли б позаздрити.

Кілька шеренг корпусів перетинають своїми прямокутниками територію військового міста. Новенькі стайні, що їх число зростає кожного будівельного сезону, забезпечують добрий догляд за козачими кіньми.

Самі козаки поробили насадження, клюмби й багато інших робіт, щоб прикрасити касарні. Кожна нова зміна козаків залишає дальшим поколінням спадщину в формі більшої чи меншої кількості праці, витраченої на поліпшення козаких квартир.

Місто має свою електростанцію і водопровід. Найбільше старань доклали, щоб устаткувати ті місця, де козаки й команда перебувають своє дозволля. Дивізія витратила дуже багато коштів, а козаки праці на впорядкування ленінських куточків - клюбів, надто ж Дому Червоної Армії. Н - ський Дім Червоної Армії — колосальне досягнення Запорізької дивізії. Тут відвідач Дому може дістати все, починаючи з обіду в їдальні, консультації в якімнебудь науковім питанні, картини в кіно, і кінчаючи можливістю прослухати курс цих чи тих дисциплін, організованих при Домі в багатьох гуртках.

Нині, не вважаючи на дальше удосконалення дивізійного житло - фонду, козаки полків уже мають всіма сторонами устатковане житло.

3. ТРУДОВИЙ ФРОНТ

Як уже зазначено, дивізія не перейшла одразу з військової ноги на мирне життя.

По закінченні військових дій, дивізія була перекинена в київську губернію — в райони, вкриті сіткою цукроварень. Продукція цукру становить основу промислового життя Правобережжя. Добробут великих шарів селянства зв'язаний з діяльністю цукроварень. Роки громадянської війни тяжко розхитали цукрову промисловість.

Крім цілої низки причин, що позначилися на всій нашій промисловості, тут були й свої, специфічні, що сприяли руйнуванню цукроварень.

Головне — це бандитизм, що розвивав у цьому районі пишним цвітом. Не раз численні банди нападали й грабували заводи. Бандити немилосердно винищували відповідальних робітників — комуністів.

Частини червонців були розміщені по заводах, життя цукроварень ожило. Сюди потяглися нескінченні колони селянських підвід.

Крім охорони цукроварень, козакам доручили забезпечити заводи засобами транспорту. Бідність Республіки не давала тоді змоги оплачувати негайно й на повний розмір вартість перевозу готової продукції з заводу на станцію. Селянство притягали до цієї роботи в порядку трудової тяглової повинності. Цю повинність справляли дуже неохоче. Сільради часто через своє засмічення, а найбільше з намови й під загрозами бандитських отаманів та куркулів, виконували наряди небадо або зовсім відмовлялися їх виконувати.

Готовий цукор ламав стіни комор, а по містах до цукру стояли хвости.

Червонці, чергуючи роботу з навчанням, взяли на себе цей важкий тягар. Днями й ночами тяглися в супроводі козаків підводи, зібрані для заводів з найближчих і пайдаліших сіл. З тих самих, зазначених попереду причин дуже мляво виконувало завдання продподатку.

Петлорівські агенти розвивали на Поділлі скажену агітацію проти здачі продподатку. А петлорівські бандити розбивали склади упродомків, розганяли селянські підводи, що везли здавати зерно, пускали з гори поїзди, навантажені хлібом для голодного Поволжя, для армії, для міст і центральних губернь. Надто жорстоко розправлялися бандити з агентами, що збирали податок. Звичайно їм вирізували природження, виймали нутроці і в черева наспали зерна.

Все це ставило харчових робітників в неможливі умови життя, а постачання містам провіанту раз - у - раз переривалося.

На полки дивізії поклали завдання — забезпечити регулярну роботу харчових органів. Трійками, десятками, чотами, ескадронами вкрили козаки велику частину повітів Поділля, гарантуючи своєю присутністю, а де й бійкою з бандитами — збір продподатку.

І на цьому фронті червоні мали втрати. Бандити не мали змилювання над козаками, захопленими на харчовій роботі. Тут, як і скрізь, червонці не жалували свого життя, щоб виконати поставлені від влади завдання.

4. ГОСПОДАРЧИЙ ФРОНТ

Запорозька дивізія взяла чималу участь в відновленні й оживленні господарського життя району. Здавалося б, що така галузь роботи зовсім не належить до бойових одиниць. Проте заслуги дивізії на цім полі надто великі, щоб за них промовчати.

1922 і 1923 роки були роками паливної кризи. Господарчий апарат цивільних урядів, надто ж у прикордонних районах, до яких належить і № - ський, довго не міг пристосуватися до нових потреб господарського життя. Дивізія і тут показала властиву їй енергію і виявила максимум організаторської діяльності.

Але ще більший успіх запорожці мали у відновленні зруйнованої бандитськими наскоками і часом . . . . ської цукроварні.

Завод, що не робив кілька років, відновили й пустили в роботу. Знов відродилося занехаяне під час громадянської війни сіяння

буряків. Знов замаячили в заводській брамі постаті робітників. Знов задимавав заводський комин.

Вміла експлуатація такого важливого і складного підприємства дала дивізії мільйоновий прибуток. Це дало змогу запорозьцям устаткувати всім, що потрібно, касарні частин. В них були створені всі умови для культурного життя вояків. Крім того, на ті самі кошти дивізія змогла підтримати свою бойову сестру — другу червону козаку дивізію.

Красномовна грамота, що тут друкуємо, — найкращий документ для характеристики роботи запорізької дивізії на господарському фронті.

1-й Запорізький

імені Французької Компарти Червоного Казачества Кавалерийської дивізії
1-го Конного Корпуса імені ВУЦІК і ЛКСМ.

Грамота

Мы, рабочие и служащие . . . . . ского сахарного завода, ставаясь с дивизией после трехлетней совместной работы на почве возрождения Советской сахарной промышленности на . . . . . вщине, считаем нашим пролетарским долгом преподнести мощной, покрытой неуязвимой славой в боях, на поле брани, настоящую искреннюю, идущую от пролетарского сердца грамоту и выразить глубоко волнующие нас чувства восхищения перед не менее славной работой дивизии на хозяйственном фронте — на фронте строительства социализма, и чувства признательности и благодарности за доброе, и искренне — пролетарское отношение к нам, сахарникам. Вы бездействующий, консервированный сахарный завод оживили, дав возможность жить и вкладывать свои „кирички“ в общее социалистическое строительство сахарникам. И в тот момент, когда мировая буржуазия провоцирует нас на кровавую войну, мы, сахарники, спокойны, уверенные в силах и мощи нашей славной Красной Армии.

Да здравствует 1-я Черкасская дивизия 1-го конного корпуса. Ура.

5. НАВЧАННЯ

Головно мирні дні червонців заповнені, певна річ, учінням. Два роки бойового підготування обертають сирову робітничо-селянську молодь в міцних бойців.

Козаки, що вміють тільки стріляти та сікти, то ще не козаки. Правда, підчас громадянської війни ми раз-у-раз мали бойців, що вміли тільки саяк — так на коневі сидіти. Це не перешкодило червонцям здобути багато яскравих перемог. Але тоді і ворог не дуже був підготований до боїв. Майбутня війна потребує всебічно підготованого воюки.

Це завдання — виховування всебічно вивченого бойця — і стоїть перед частинами дивізії.

Козака навчають всього того, що доведеться йому робити в майбутній війні. Козак знає, як краще пересуватися на коні і пішки, як треба розміститися в селі й під голим небом, як боронити себе й своїх товаришів від ворожого нападу, як наступати, відступати й боронитися. Червонець по двохрічній службі в дивізії знає, як треба понести своє лезо напроти ворога.

Щороку частини дивізії випускають кілька сот цілком підготованих непохитних бойців.

Кожний босць може бути не тільки воєнізатором сільської та заводської молоді, але під час війни велику частину рядових козаків можна буде використати, як молодший командний склад.

Щороку, справедливіше, протягом цілого року, полки запорозької дивізії, як і вся решта частин Червоної Армії, роблять від часу до часу бойові іспити.

Маневри — серйозний іспит для вояків, начальників і для цілих частин взагалі. Там усе, як на війні, тільки без справжніх пострілів. Всі довгі походи, переходи, вся робота, що нею супроводиться бойове життя, виснажують начсклад і козаків. Не вважаючи на те, червоно-козацькі полки щороку здають іспит. Щороку міцнішає сила червоних козаків.

Дивізія, крім козаків, готує червоних студентів на командирів запасу. Щороку дивізія випускає велике число командирів, які йдуть на свою мирну роботу, щоб у разі війни стати на чолі робітничо-селянських лав.

Щороку в дивізію прибувають і старі командири часів громадянської війни на перепідготування. З усіх кінців України злітаються в запорозьку дивізію випробувані бойці революції, що тепер працюють на господарському фронті. Тут вони згадують минуле, вчать нового, знайомляться з усіма новинами й удосконаленнями військової справи, щоб у разі нових боїв, з міцними знаннями повести в бій робітничо-селянські чоти, ескадрони, полки.

Загалом в частинах дивізії йде безнастанне бойове навчання з усіх галузів. Вчать всі, починаючи з обозно-господарської чоти і кінчаючи командиром запорозької дивізії.

Дивізія та — і школа першого ступня, і робфак, і профшкола, і університет, і технічна ВИШ.

6. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Бойці червоно-козацької дивізії беруть найдіяльнішу участь в тій грандіозній роботі будівництва соціалізму, яка йде в нашій країні.

Політичне життя частин дивізії йде плече в плече з політичним життям радянських республік.

Партійна організація дивізії керує цим життям дивізії і стоїть на чолі всіх кампаній, які відбуваються в даний момент в місті й на селі.

Починаючи з 1920 року, коли червонці поміж бойовими днями допомагали комнезамам обробляти поля, частини дивізії ще й досі стають до помічі партійним і радянським органам в переведенні всіх поточних кампаній.

Коли 1921 року центр уваги зосередився на питаннях, як допомогти Донбасові й голодним з Волги, то тепер на порядку дня стоять такі питання, як засівна кампанія, заготівлі хліба, індустріялізація позики, соціалістичне змагання і ціла низка інших питань.

Десятки червонців місяцями й тижнями залишаються в районах, допомагаючи партії і владі в переведенні кампаній.

Тисячі листів йдуть від червоного козацтва на село. В них молоді селянські парубки з'ясовують своїм батькам їх завдання в зв'язку з поточними питаннями політичного й господарського життя країни.

Багато товаришів червонців — члени партійних комітетів і місцевих органів влади.

Жодні перевибори влади в місті й районі не обходяться без активної участі червоних козаків. Група витриманих більшовиків з червонокозацьких частин стала до роботи в чищенні міських і селянських осередків.

Полки дивізії тісно поєднані з трудящими України і з французькою компартією по лінії шефства. Бойці і командири не жалують труду, ширячи військові знання в міських і селянських організаціях ОСО - Авіахему.

Тисячі рублів із свого заробітку віддають червонці на позички, на індустріялізацію робітничо - селянської країни.

Головна заслуга запорозької дивізії на фронті соціалістичного будівництва — то, безперечно, її робота в перепідготуванні нових кадрів для села.

Запорозька дивізія — то фабрика сільського активу. Щороку дивізія випускає сотні міцних підкованих лєнінськими знаннями, сільрадців, кооператорів, Осозвіоохемівців та міліціонерів.

То живі фєрдзони, що своєю невтомною роботою зрушують цілину. Вони повинні перетягти село на соціалістичну дорогу.

Нині дивізія готує і випустить найближчими часами на село в безстрокову відпустку понад 1.000 активних робітників. Дві запорозькі комуні організували відзволєнці цього року в районі дивізії, а одну — на китайській границі коло самого озера Ханка. Велика кількість демобілізованих козаків пристає і пристає до тих комун і колгоспів, що вже існують.

Велику роботу роблять частини дивізії на полі ліквідації неписьменности.

Що першого травня в дивізії не залишається жодного неписьменного з числа призовників останніх призивів. В цім періоді кожний неписьменний — музейний раритет.

Червонці мають і свою армію робітників дивізійної і загальноармійської преси. 40 газет випускають частини дивізії на стінку і щось десяти численного тиражу газет по частинах.

На чолі всієї цієї величезної роботи червоно - козацьких полків і дивізій стоїть міцна, злітована організація більшовиків.

Щороку у всі кінці Союзу розлітаються начинені знаннями тисячі міцних бойців. Щороку іде в запас багато сотень бойових запорожців. Щороку двері дивізії одчиняються, щоб прийняти нових людей.

За час мирного навчання дивізія випустила вже кілька запорозьких дивізій.

Ці резервні полки запорожців тісно зв'язані з бойовими прапорами славної червоно - козачої дивізії. Діставши кращу бойову підготовку, ніж перші покоління червоних козаків, вони в майбутніх сутичках будуть так само непохитні революційним духом, як їхні бойові товариші часів громадянської війни.

7. ЯК ЗБРОЇЛИСЯ ЧЕРВОНЦІ

Кожний уряд, надто в тім періоді, коли він провадить озброєну боротьбу за владу, має свою преторіанську, в кращому розумінні цього слова, гвардію.

Гвардією першого Українського Радянського Уряду, або Народнього Секретаріату, як він називався 1917 року, були загони Червоного Козацтва.

Всупереч шовіністичному контрреволюційному „вільному козацтву“, Український Радянський Уряд робить постанову про організацію на Україні загонів Червоного Козацтва.

Постанова Народнього Секретаріату Української Республіки

від 25 грудня 1917 року.

Доручається Восню - Революційному Комітетові при ЦВКРС та СД України приступити до організації Червоного Козацтва у загальноукраїнському масштабі під керівництвом Робітничого та Селянського Уряду України.

Для цього В. - Р. Комітетові пропонується вступити в зношення з існуючими організаціями Червоного Козацтва в Харкові та по других місцях.

Народній Секретаріат { (Евгенія Бош.
(Володимир Люксембург
(Юрій Коцюбинський
Головний писар Нар. Секретаріату Юрій Лапчинський

В Харкові стояв 2 - й Український запасний полк, що складався на свою більшу частину з офіцерів і був твердиною Центральної Ради. Тільки третій батальйон мав у своїх лавах салдатів, настроєних проти Ради й своїх офіцерів. В наслідок агітації посланих до того батальйону комуністів останній вважав повстати і роззброїти решту два батальйони полку. В ночі проти 28 грудня це завдання було виконане.

Люди Центральної Ради охоче билися із зброєю в руках разом з більшовиками проти гайдамаків за перехід від гайдамаків до більшовиків.

28 - го з салдат - повстанців зформований був перший червоно - козацький полк: на його отамана був призначений тов. Віталій Примаков, що й керував зазначеним повстанням. Через три дні полк разом з охотниками, що приєдналися до нього, мав 700 багнетів при чотирьох кулеметах.

Перший загін червоних козаків почав свої трудні дні.

Як відбувалося повстання 2 - го українського полку, розкаже в своїх споминах І. Ю. Кулик:

Того пам'ятного вечора, 27 - го грудня 1917 року за старим стилем, Віталій сказав:

— Ти краще не роздягайся; має бути цікава робота уночі.

— Що таке? Може лагодяться напасти?

— Ні, цього разу, мабуть, ми самі будемо нападати.

Мене це трохи здивувало.

Віталій з'ясував мені, в чім річ.

— Будемо роззброювати 2 - й український полк.

Знав я, що тов. Примаков уже досить довгий час провадить роботу розкладу й розшарування полку, що в нього там є „свої хлопці“. Тому надивичино простим і легким до здійснення здався мені його план роззброєння.

Коло півночі ми, взявши з собою т. Ерліхермана, утрех побралися на Москалівку, в казарми 2 - го українського полку. Всі ми були в сірих шинелях і формених фуражках.

— Вартовий наш? — спитали ми т. Примакова.

— Ні, незнайомий. Коли що до чого — зв'яжемо.

Вартовий дрімав і не помітив штатських штанів т. Ерліхермана, що виділилися з - під салдацької шинелі.

Ми пройшли в приміщення 9 - ої роти. Примаков розшукав знайомих салдатів; ми зібрали їх в гурток і розмовляли, обмірковуючи з ними план дій. Потім зібрали цілу роту, роздали рушниці, патрони.

Настрій салдатів був зважливий і упевнений. І всі вони ставили тільки одну умову: щоб по скінченню операції з них зформували радянську українську частину.

Незабаром поволокли аляканого вартового офіцера арештованого й роззброєного. Те саме зробили і в Н - й роті.

Я мимохіть залюбувався на Примакова: уже тепер в нім виказувався майбутній „залізний лицар“.

Однак, час минав, а розпочати роззброєння решти рот і обстрілювання кулеметників ми не мали як, бо все це повинне було, згідно з даними нам директивами, початися з моменту прибуття Войцехівського. Очевидно, щось затримало його. Було вже пів на другу ночі. Салдати почали нервуватися і побоюватися за щасливий кінець діла.

Тільки Віталій не журився, насмілюючи козаків, і поволи підбив їх під свій вплив. Всі вже дивилися на нього, як на начальника.

Друга година. Хвилини тягнуться нестерпно довго.

Невже невдача?

Раптом коло воріт казарми дався чути шум, захрипіли мотори панцерних машин, заляскали уривані постріли.

Приїхали. Час починати й нам.

Командувати почав Примаков. За його командою всі ми кинулися до вікон приміщення 9 - ої роти, щоб з них обстріляти казарми кулеметників, дали кілька випалів і...

І тут виявилася цікава річ. Тільки в тім початковім періоді громадянської війни можливе було щось подібне.

Виявилось, що вікна приміщення 9 - ої роти виходять у бік, протилежний до того, де стояла казарня кулеметників. Отже ми стріляли марно. Плани виробляли В йцехівський і Шаров, а ми всі були такі зах плені думкою про виконання того плану, що не подбали навіть перевірити заздалегідь його здійснення.

Але Примаков і тут дав собі раду. Вишикувавши 9 - ту й 11 - ту роти, він швидко вивів нас у двір.

Там ішла безладна стрілянина в абсолютній жаскій темряві. Розпологу будинків ніхто з тих, що нападали, не знав. Стріляли куди - луча, обстрілюючи усі вікна й виходи. Отже ми опинилися під перехресним вогнем. Серед салдатів знов почалося хвилювання.

— Чого й вони, сякі - такі, на своїх стріляють?

Тільки упевнений начальницький тон Примакова та влучність і правильність його наказів знов заспокоїла салдатів. Витягши загін лагпужком здовж стіни, Примаков вивів нас на позицію, відки ми могли обстрілювати кулеметників.

Незабаром наші голосні, нервові, але організовані випали приєдналися до хаотичної стрілянини панцерних машин.

А в тім стріляти довелося не дуже довго. Як ми й надіялися, полк був одразу ж тероризований несподіваним нападом. Опору не ставили зовсім. Офіцери майже всі поховалися, залишивши нам, як трофеї, силу нашивидко одірваних золотих наплічників.

Двір казарми освітився смолоскипами, ліхтарями. З дверей виходили заспані групи салдатів, що без заперечень складали зброю на купи, і коло яких вартували червоногвардійці.

Зазоріло. 2 - го Українського полку Центральної Ради вже не існувало. Зате проходив містом наново сформований з колишніх салдатів 9 - ої та 11 - ої рот Перший Курінь Червоного Козацтва. Той самий, що згодом, поширившись у полк, готім у бригаду і, наостанку, корпус, стільки славних, незабутніх сторінок уписав в історію української, російської та всесвітньої партії більшовиків.

8. ЯК БИЛИСЯ ЧЕРВОНЦІ

Ще не описало перо історика, що зробив лезом козак. Та й ми, живі учасники червонокозачих походів, ще мало розказали того, що ми мусіли б розказати. І трудно тепер це зробити, бо чим довший перейдений шлях, тим коротша пам'ять.

Червоні козаки, або червонці, є піонери кавалерійських рейдів, тобто немилосердного розгрому ворожого тилу. Вся їхня бойова робота, починаючи з невеликого загону, що розгорнувся на дивізію в листопаді 1919 року, ішла під знаком розгрому білого тилу. Тисячі червонокозачих лез устромлялися в спину білогвардійцям, рішаючи долю цілих фронтів.

Ці успіхи коштували червонцям 3.350 чоловіка.

В грудні 1917 року радянські червоні козаки виступають проти „вільного козацтва“ — Укр. Центр. Ради і відтоді вже стало між ними гостросмертельне питання — „хто кого“.

В січні 1918 року червонокозацький загін вирізняється з муравйовської армії і нічним походом по хиткому дніпровському льодові обходить військо петлюрівської Ради. Куренівські червоногвардійці, розбиті й загнані в підземелля, встають і разом з червонцями стромляють ножа в спину петлюрівцям. Обложений арсенал, що бився на свій останній патрон, полегшено зідхнув. А улицы Києва заливають революційні пісні муравйовських частин.

Про це в кількох словах говорить у своїй книзі колишній главком України Антонов - Овсенко.

„5 лютого Муравйов скомандував загальний наступ на Київ. Задаєгідь загін червоних козаків (Примакова) пішов через Дніпро в обхід, щоб увійти в Київ від Куренівки. Поява Примакова в місті зробила величезне враження“.

Разом з усією червоною гвардією червонці відлинули з України під тиском кованого баварського чобота. Попавши на „тихий“ Дон, вони провадять тут завзяту війну з контр - революцією. Тут боротьба була надзвичайно запекла.

В лісах нейтральної зони вони набираються сили для нового походу на Україну, що їх чекає. Десятки німецьких салдатів переходять до нас і „записуються в козаки“. Спартаковець Маркутан командує сотнею з німецьких салдатів. Салдат імператора Вільгельма стає сотником революції, а „військо зверхників“, як говорив Енгельс, „стало перетворятися на військо народа“. Мільйони карбованців обіщав гетьман за голови отаманів червоних козаків Примакова Віталія і П'ятакова. Але обуродка не вдалася. Карбованці осталися в гетьмана, а голови в партизанських ватажків.

Німців заступив Петлюра. Боротьба з ним була дуже жорстока. Тут, як і завжди, ужито улюбленої методи. Коли піхотні дивізії боролися з „Українською народньою армією“, Примаков повів свої сотні в петлюрівський тил. Деражня, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Шепетівка бачили на своїх улицах червоні верхи смушкових шапок червонців вперед того, як гайдамаки, відступаючи, галопували через них в панічному страху.

Під час такого рейду в петлюрівському тилу червонці наскочили на херсонську дивізію, що була під командою приятеля Петлюри — доктора Луценка. 2000 гайдамаків були порубані, понівечені і скинені в кузьминське озеро. Луценко позбувся не тільки дивізії, але й життя. В спину гайдамаської армії було встромлено кілька сот козацьких ножів.

Треба відзначити, що в цій бою червонці були дуже легковажно, коли так можна висловитися, озброєні. Грубі козацькі руки кокетували з легкими французькими рапірами наполеонівських часів.

В цій рейді червонці показали всю свою суть.

Колишній голова Раднаркому Раковський не помилився, коли він сказав на одному мітингу, що відбувся ще перед рейдом:

„Молода революційна буржуазія Великої Французької Революції великим напруженням волі створила свою потужну армію. А тепер ми, організувавши свою Червону армію, будемо розправлятися з армією буржуазії, к вона багато років тому розправлялася з своїми ворогами. Іде дев'ятий революційний бунт, і в ін змеге до пня буржуазну твердиню, маючи перед собою червоних козаків.“

Осінь і початок зими застав червонців між Москвою та Орлом перед лицем денікінської гвардії. Це був час, коли білий „держвидав“

друкував карту Червоної Росії в формі черепу, що обіймає кілька повітів кругом оточеної Москви. Тоді розв'язувалася доля Москви. Найкращі піхотні частини вчепилися в горло фалангам Денікіна, що наступали переможно.

І от червоним козакам наказано пройти в денікінський тил. Полки за одну ніч одмінилися. Плечі комскладу залеліли золотом офіцерських наплічників. Червоні „золотопогонники“, рушивши у пролом, що зробили латиші, виставляли себе за частини Шкуро. Одним нападом пройшли 120 кілометрів. Далі — чортівська віхола замітає дороги й села і доводиться йти без компасу, керуючись тільки „революційною свідомістю“. Гармати зриваються й летять під укоси, тягнучи за собою людей і тварин. За 18 годин несамовитого переходу полки роблять тільки 50 верстов. Та зате, яка несподівана поява червоних в шкурі Шкуро. Скільки „взаємних несподіванок“, як висловився один червоний козак. В однім глухім курським селі перебили атенську ніч, що група офіцерів улаштувала разом із співачками столичних кав'ярень.

У Льгові, в Фатекі, Кромах і на станції Панірі потрапляють в козачі руки навантажені ешелони бойового постачання, панцерні поїзди, батареї, саббійони піхоти, навіть денікінські офіцери, що за обіцяне життя паляють з денікінських гармат на денікінські ж полки.

Здивуванню білих військових начальників, що сподівалися не сьогодні — завтра увійти в „первопрестольну“ з музикою, не було краю. Цікаво розказує про підготовку до рейду в своїх спогадах старий козак Медянський.

„Вечір. Каганець ледве-ледве освітлює велику залю в домі сільського попа. На підлозі розкидана солома — тут лагодився ночувати штаб 8-ої Червоної-Козачої дивізії. Чистять зброю, латають одєжу, перевіряють, кують коней. Щасливці дістали з попової „бібліотеки“ журнал „Паломник“, „Життя святих“ і ковтають їх від палітурки до палітурки. Іншого друкованого слова нема, а якнебудь час перебути треба. Інші роблять продуктивнішу роботу — б'ють на собі нужу.

Полягали спати. Кругом тиша, чути тільки, як ходить по рипливому снігові вартувий козак та форкають коні вартових ординарців. Раптом — тупіт. Мабуть, щось важливе... Вартувий штабу дивізії вибігає напроти прибулих — то ординарці з штабу латдивізії.

Дістали в попаді смальцю для нових каганців. Більше світла. Всі до Примака. Що за наказ? Ура, хлопці, завтра йти в рейд на Льгов.

Починають з'їжджатися командири. Кожен влітає. Палають очі. Нарешті кінчилося відлежування боків, є завдання — хутко в новий бій. Наказ написано. То . Примаков збирає круг себе всіх командирів і з'ясовує завдання.

Разом з наказом читають записку командарма тов. Уборевича: „не знеславте армії та й себе, не відстаньте від частин Буденного. Не пізніше як 13-го я маю дістати повідомлення про здобуття м. Льгова“.

В штадиві гомону стало менше; його головне завдання виконане — частини дістали наказ. Штабісти сидять і потягають „собачі ніжки“, поглядаючи на годинник і лаючись, що так помалу повзуть стрілки.

Не те ро іться в частинах, до виступу яких $1\frac{1}{2}$ — 2 години. Полковий газляр грає вставати, потім збиратися командирам. Командир полку — головний хазяїн, він повинен про все подбати, його питають.

— Вівся не жалувати, щоб коні були найдені. Патронів по 250 штук і повні патронні двоколіски. Жодної зайвої брички. Щоб усі були в нарамниках. За годину — сідлання.

І як з види вся вага впала на комчоти. Пригнався в чоту, вже дожидають, прийшли по накази. Розказав, наказав, але треба перевіритися, чи виконано. Біжить по хатах — дивиться, чи є овес у коней, чи є патрони в козаків. Треба сказати сотникові, а тут питання.

— Тов. командире, як ноган чіпляти?

— Тов. командире, куди кокарду прибити?

— Дурнеча, який я вам товариш — ваше благородіє. Ти прибий до носа, а ти приий до спини. Ходить до старих салдатів, вони вам зроблять все, — і біжить далі, пристібаючи на ході золоті наплічники з трьома зірками, але не ладиться чогось діло — не звик морочитися з цим дрантям.

Козаки, позакладавши їсти своїм бойовим приятелям, поспішають у хати одягтися і випросити в хазяйки на дорогу шклянку молока. Старі козаки вчать молоді, як надягати наплічники, як відповісти офіцерам і як ставати „во хрунт“. Х ч і не повисипалися — та сміх і гомир.

Починає розвиватися. Жовте проміння перебігло від сходу до заходу, зачепило розгорнений полк. Блиснуло навздогін йому золоту з плечей командирів.

— Товаришу команди... вибачте, ваше високородіє, наплічник не держиться.

— Товаришу воєнкоме... вибачте, ваше.... а як далі? — Сміх по всій лаві.

На лівдні заляскали кулемети, то латиші лагодять нам прохід. Дивізія рушила. Напереді тов. Примаков на „Хлопчиків“. Завинувся в бурку. Пустотливий повів вітру — і з-під бурки показується кінчик генеральських наплічників.

За ним поручники, капітани, полковники. Тепер всі поважні.

Іде поповнення до генерала Шкуро. Всі білогвардійці. Нема жартів — ніби завжди ходили в наплічниках.

Підходять до фронту. На шості шпалерами стоять латиші.

„Ура, золотопогонники“. „Ура дорогі товариші“.

Полетіли вгору козачі папахи й кепі стрільців.

Відкотилася біла армія. Слідом йшли наші дивізії. Під Мерефею червонці зчепилися з терськими полками Денікіна. Але й тут козаків, що йшли з Денікіним проти Рад, побили козаки, які йшли з Радами проти Денікіна. Один з визначних білих генералів Гейман сказав про командний склад червонців: „Я б їм видав по 4 Георгія, а потім порозстрілював би“.

Довго товклися червонці під Перекопом. Їх боялася не тільки Врангелівська піхота, а й біла кіннота. Їх жахалися навіть ті офіцерські частини, в яких на руках було приліплено: „не боїмся нікого, крім бога одного“. Тоді не було безперервного тижня і в „неприсутственные“ дні окремі джигіти з обох боків виїжджали битися в перекопські степи. Найбільше визначався комполка Новіков, що білі прозвали його „навіжений“. Згодом він загинув з шаблюкою в руках на колючому дроті польського фронту.

Червонці разом з усією змороною, виснаженою армією, дійшли до Чорного моря, не вважаючи на те, що тоді страшна тифозна воша рейдувала по червоному тилу.

На польському фронті з'являється попит на червону кінноту. Червонці з-під Перекопу через Таврію та херсонські степи ідуть на шляхту.

Командир - блискавиця Уборевич кидає червоно-козацю дивізію на польський тил. Червонці викреслюють із строю сотні білополяків, роти, батальйони, що переїзять по затилю. Проскурів, Чорний Острів здивовано зустрічають червоних козаків. Штаб польської армії, кидаючи провід дивізіями, мчить на Кам'янець і Волочиське. Петлюрівські, так звані, міністри та й генерали Пільсудського близько знайомляться з козакою шаблею. Американська місія хоче по-англійському переговоритися з козаками, але козаки сінуть, „не зважаючи на особи“.

Поляки відкотилися за Збруч.

Оцінку тій роботі дає тов. Уборевич в своїм наказі до армії: „8-ма Червоно-козацька дивізія 5-денним рейдом по затилю 6-тої

польської армії розгромила 6-ту армію й примусила її очистити територію від Буга до Збруча“.

Другий раз червонці встромили в тіло польської контр-революції свої тисячі лез, промкнувшись між Тарнополем і Збаражем через Золоту й Гнилу Липу до відног потужних Карпатів. Виходячи з Галичини, червонці „гупнули дверима“, учинивши відоме шумлянське побойовище добровольчих фашистських частин.

Поляки замирилися, та остався той самий Петлюра, якого знов поставив на ноги польський генштаб. В осени 1920 року червонці знов перейшлися по петлюрівським тилу. Цього разу раненого Петлюру добила піхотні частини 14 армії. Позалишалися „скалки розбитого на друзки“— дрібні, середні й великі банди. Їх також наздогнала рука козака.

Крім того, червонці назавжди зіпсували кар'єру Махно. Своїми лезами вони зробили цілу низку оргвисновків щодо найближчих і найвірніших помічників куркульських батьків.

Такий невблаганний кінець.

9. СТОРІНКА САМОКРИТИКИ

Дивізія була одна з найпередовіших частин Червоної армії і заступала завжди одно з перших місць в спільному фронті оборони Радянських республік. Козаче лезо завжди своєчасно поспівало туди, де революції загрожувала найбільша небезпека. Історія червоного козацтва не знає непослуху перед вищими інстанціями, не може відзначити зради, не знає саботажу в виконанню бойових і мирних завдань.

Проте, в життю дивізії було кілька випадків, що лягли чорними плямами на героїчні сторінки історії червоних козаків.

Ми перечисляємо наші темні плями минулого, щоб краще вміти з ними боротися тепер і в майбутньому.

Відомо, що армія не комплектується ангелами і один боєць мало подобає на другого. В метушні громадянської війни, коли кіннота не ночує там, де вона стає вдень, і не днює там, де вона ночує, тяжко з належною увагою доглянути виховання бойців. Під час громадянської війни, армія, що наступає, а надто переможні її частини, приносять до себе величезну кількість нових людей. Змагання цих осіб не завжди однакові і різностайність тих змагань веде до небажаних явищ.

Червонці, мабуть, були одною з частин Червоної Армії, що не піддалися загальноармійській хибі початку громадянської війни. Ми говоримо про величезну кількість жінок не тільки в візках обозу, але й в натачанках дівчих частин. Але зате, як і в цілій армії тут без жалю боролися з івалтуванням жінки. Не вважаючи на те, такі учинки іноді робили бойці червонокозацьких полків.

В березні 1918 року два червонці зівалтували жінку. За звичаєм того часу, їх без ніякого суду розстріляли, скоро виявилось, що вони винні цього непристойного для козака вчинку. Частина козаків обурилася на цій розстріл, вимагаючи смерти виконавцям присуду. Діло дійшло до гарячих сутичок і на тяжку силу цей несвідомий виступ несвідомих бойців угамовано.

В Галичині сотник Мозговой зівалтував робітницю якогось польського пана. Сотника тут таки розстріляли перед фронтом полку.

В липні 1918 року група червонців, їдучи через станцію Козлов, збройно виступила проти загону, що провадив важку боротьбу з морем торбарів. Козаки не заступилися за урядовий загін, що діяв згідно з законом, а надумали заступитися за тих, котрі своїми вчинками руйнували харчову політику влади й дезорганізовували рух залізничного транспорту.

В літі 1919 року група козаків з ешелону червонців збройно вдерлася в приміщення Луб'янської Ч е к а. Порозганявши її агентів, вони забрали зброю, що познаходили в розгромленому приміщенні. Антирадянська агітація отамана Григор'їва, звернена проти основних борців з внутрішньою контр-революцією — чекістів, зачепила й частину козачої маси. Аж після розстрілу десяткох найвизначніших призвідників, з'ясувальної роботи партійної організації й політробітників і чищення лав, що зробили самі козаки, червонці позбулися хитких зіпсованих елементів. Витолковуючи по своєму гасло „грабуй награвоване“, багато козаків з своєї особистої ініціативи трусили людиність і відбирали в неї всілякі речі. Не можна сказати, щоб командний і політичний склад потурав таким учинкам. Всі ці явища без жалю винищувало. Напр., сотня, що складалася з партизанів отамана Брусенко, сваволила так, як те звикла робити ще перед влиттям в червоно - козаці лави. Сотня гвалтувала й грабувала людиність сіл і містечок. Довелося ту сотню розформувати, найгірше винних знищити, частину віддати під суд, а решту розподілити по головних червонокозацях сотнях.

Треба сказати, що недуга „барахольства“ була найбільше хронічною недугою червонців. Надто цьому сприяв характер роботи дивізії. Рейдуючи в тилу, полки забирали обози, ешелони багато забезпечених польських частин і буржуазії, що утікала. Невидана розкіш зривала очі. Поряд пари до зарізу потрібних чобіт, брали силу непотрібних речей, обтяжаючи ними не так себе, як бідну коняку.

„Барахло“ перекочувало в обози. Тут за певну винагороду його пильнували обозні й кашевари, набиваючи живіт похідних кухонь всіляким добром. Верхові коні, обтяжені речами, насилу йшли, а порив козака, що робився власником, дуже підупадав. Але й з цим боролися. Раз коло Стрия Примаков пропустив повз себе цілу дивізію, немилосердно відв'язуючи від козацких сидел зайві речі. Після рейду воєнкомдив скликав нараду політробітників, щоб обміркувати способи боротьби з цим лихом.

Боротьба йшла з перемінним успіхом. Коли в періоді рейдів барахолили коштом буржуазії, що повтікала, і військових обозів, то після, коли це явище зробилося звичкою, знайшлися окремі групи бойців, що почали грабувати і жителів містечок і мирних селян.

Аж з 1922 року, коли зусиллями партійної організації, командування, політапарату і карних органів були без жалю виметені деморалізовані елементи, частини дивізії остаточно одужали від цієї слабости, що підгризала цілком здоровий загальом організм.

Відношення до полонених було також не завжди на потрібній височині. Може тому винна інерція перших днів боротьби, коли довелося воювати з супротивником, що суспіль складався з переконаних білогвардійців.

Не дуже стримували себе деякі козаки і в споживанні алкогольних напоїв. Не зупиняючись на дрібних випадках, яких було чимало, треба відзначити період переправи дивізії через Дніпро коло Берислава 1920 року. Правда, полки були не на бойовій лінії, а ніби на

відпочинку, в момент переходу з врангелівського на польський фронт. Район Каховки й Бериславля рясніє французькими колоніями, що відомі своїми чудовими винами. Багато червоних козаків згубили свою голову у французькому вині.

Надто обмежено дивилися червонці і на питання бойової сили частин Червоної Армії. Вважали за бравий учинок, коли який командир переважить до себе кінних розвідачів сього чи того стрілкового полку. З піхоти йшли в козачтво охоче, бо надто яскравим світлом горіла по всій Україні слава червонців. Цілі чоти, кулеметні підпіді, хори трубачів дезертували з своїх полків і йшли в червонокозачі полки. Але така метода комплектування була палицею на два кінці, бо, посилюючи себе, ми послабляли наших бойових товаришів, бойову силу наших піхотних полків.

Ідї антисемітизму проходила і в козаку масу. Море ненависти до євреїв, що розіллалося під час громадянської війни по всій Україні, захоплювало своїми хвилями і деякі хиткіші елементи червонокозачих частин. Дивно, що негативне ставлення антисемітів у козацькій формі до всіх євреїв зовсім не ширилося на велику кількість євреїв-козаків і євреїв - начальників, що билися в червонокозачих рядах.

Отже цих кілька чорних сторінок показують, що навіть найбагатіші на бойові традиції й героїчні вчинки не застраховані від всіляких хвороб.

Червонці не замазують тих хвороб, своїх хиб. Вони їх без жалю виявляють, щоб легше їх позбутися. Про них не можна мовчати, бо і в майбутньому можуть трапитися подібні явища. І знаючи про те, краще злагодитися до немилосердної розправи з усяким лихом, яке буде підточувати здорові сили бойової червонокозачої сім'ї.

10. ЯК ПОМИРАЛИ ЧЕРВОНЦІ

В день ювілею одної з найкращих дивізій СРСР хочеться розказати і про подвиги тих козаків - червонців, українських бідняків та наймитів, що своїм життям і кров'ю піднесли на найвищий щабель бойової слави ім'я червоних козаків.

В дні відступу частин Червоної Гвардії з України сотню червоних козаків відрізали переважні німецькі сили. Перед сотнею був один вихід — здатися на милість ворога. Але сотник Ганжа робить безумний подвиг. Він атакує село, густо напхане німецькою піхотою. Німці не сподівалися такої нечуваної зухвалости, вони остовпіли, а Ганжа, згубивши кілька своїх найкращих вояків, прилучився з сотнею до своїх частин.

На початку 1919 року бригада червоного козацтва громилла тил гайдамаків в Заславі і під Шепетівкою. В цих пунктах зосередилося все найзавзятіше, що Петлюра зберіг після того, як трудящі України вигнали його не тільки з Лівобережжя, але й з Правобережжя України. В однім бою галицькі січовики, яких напередодні добре помі'яли червонці, оточили сотника Ромазана. На пропозицію здатися він відказав: „Червонці не здаються“. Він стріляв до останнього патрона, яким і зробив собі смерть. Другого дня галицький броньовик привіз тіло безстрашного сотника з листом галичан, в якому вони висловлювали своє захоплення перед його відважним учинком.

Козаки вдерлися в Заслав. Довга гатка відрізняє їх від станції, де позасідали гайдамацькі роти. Сотні, що кинулися через гатку кінно, зметені з неї вогнем численних кулеметів. Двічі зривається атака

червонців. Тоді двадцятилітній отаман червоного козацтва Віталій Примаков з люлькою в зубах тихою ходою в'їжджає на гатку. Кулі співають своїх смертельних пісень, та Примаков іде, ніби й нема нічого. Не витримали козаки і лавою, все змітаючи на своїй дорозі, кинулися кар'єром за своїм улюбленим ватажком. Цитадель петлюрівців впала.

Коли, сп'янівши з успіху, денікінці безперестанку відсували нас на Москву, один червоний козак впав в лапи білим. Не задумуючись, він останнім патроном, що залишився в нього, прострілив собі серце. Підійшов офіцер, трутив труп червонця ногою і, звертаючись до білих сабдатів, що оточали його, сказав: „Вчіться вмирати в цієї сволочі“. Справді, „ці сволочі“ билися, як чорти, і помирали, як леви.

Під Перекопом вилізло вперше англійське страховище — танк. На виклик охотників спробувати зблизька, що то є танк, знайшлися сотні людей. Один з них, Калениченко, витягнувши кішкою, а де звиваючись гадюкою, виринув під самою мордою страховища. Довго бив він по броні, вимагаючи здачі. Білі шофери мовчали, і бомба, злагоджена про них, розірвалася Калениченкові в руках. Небезякий козак потерпів, але чутка про його вчинок блискавкою облетіла цілий перед-перекопівський табір.

Політкерovníк Єломістров в одній сутичці з врангелівською кіннотою був двічі ранений, але після ран залишився в строю. Третя рана того самого дня була вже надто великим навантаженням для одної людини. Вмираючи, Єломістров ще надіявся вернутися до свого полку і просив козаків доглянути коня.

Комсомолец Самусь, що мав на собі шість ран, після того, як його розстрілювали денікінські юнкери, в ролі помічника командира бригади вів 1919 року червонців через Збруч за кордон. Французький набій, кинений від білополяків, прип'яв його разом з конем до зчєрвоноїлої з крови землі. Його остання прозьба була: „Пометіться за мене над білополяками“.

В дні проввиту анархо-бандитських загонів бандитську бомбу кинуто в Примакова. Кулеметник, що стояв поблизу, заступає свого начальника, діставши за свій подвиг вісімнадцять скалкових ран.

Сотник Хлебцев, що командує тепер у Москві кавалерійським полком, оточений, б'ється з ворогом на шаблях до останньої змоги. Коли він знесилюється, на поміч приспіває сотня й вибавляє його від смерті.

Сотника Шевця оточила польська піхота. Ніхто в дивізії не міг з ним зрівнятися в роботі лезом. Поляки падають під ударами його гостро-наточеної шаблі. Та багнети, що вразили його коня в серце, підняли на своїх вістрях легендарного сотника.

Артилерію червонців виховав підпольник Зюк, що командує нині в Ленінграді полком. Раз супротивник засипав його гармати набоями. Люди поховалися. Тоді червоний гармаш Романенко, знаючи вдачу червонців, падає як мертвий. Коли прислуга надбігла його рятувати, він засміявся, завстидавши козаків: „Я ж умисно впав, щоб ви йшли до гармат“.

Сотник Шелейко з бомбами впадає в хату, де сиділи бандити. Бандити б'ють з утиків і збивають козачого сотника. Козак Болот під вогнем бандитів на руках виносить раненого Шелейка.

В квітні 1919 року козаки вивозять з бою, не хочаючи залишити ворогові, голову трибунала Алавердова, а в травні тов. Зюка, що зламав собі ногу в бою.

Під Черніговом 1919 року один кулеметник дістає рану в праву руку. Він стріляє лівою рукою. Ранений в плече, він повертається, щоб краще приладнатися до кулемета. Куля пробиває йому груди, але не може одірвати його від бойового поста. Аж четверта куля вгамувала вояку.

Козаків Масловського, Маховського, Белікова оточили білі салдати Денікіна. Не хотючи здатися, вони постріляли своїх коней, а потім і себе.

На початку 1920 року червонці, захищаючи відхід з - під Юшуні на Перекоп червоної піхоти, втратили більше бойців, ніж їх було в частинах, які вони захищали.

Так умирили безстрашні бойці безстрашної революції. 3350 червонців упали в славних боях.

Окремі подвиги окремих козаків вкрили славою бойців, а колективні зусилля червоного козацтва дали перемогу Жовтневі.

11. ЧОМУ ПЕРЕМАГАЛИ ЧЕРВОНЦІ

Багато було військових загонів на Україні, але дуже мало їх зробили такий самий героїчний шлях, як полки червонокозачої дивізії. „Загони смерті“, „Залізні загони“, „Загони червоного диявола“, борючись більше проти революційного порядку, ніж проти ворогів, що насадили, швидко дійшли сумного кінця.

Загін червоного козацтва, побиваючи ворогів республіки, виріс у полк і бригаду, потім у дивізію і в цілий кавкорпус.

Що ж забезпечило червонцям цей колосальний успіх?

Червоне козацтво було втіленням самої революції. Українська біднота складала його основні кадри. Робітники українських міст зцементували його. Охотники здалеку тяглися до червонців, де їх просіювали через суворе решето. Бідняк, що крав куркулеву коняку, щоб іти битися за Радянську владу, бився до останнього віддиху. Ні себе, ні ворога він не милував. Партизани, що повтікали з - під німецько - гайдаманського шомполу або від розстрілу; голови сільських рад, що відступали перед натиском білих, комуністи й міські радробітники не потребували ланцюгів, якими сковували кімври свої бойові шеренги. Галицькі наймити і середняцтво йшли хвилею в червонокозацькі лави.

Таких випадків, коли оточені козаки відбивалися до крайніх меж і передостаннім патроном забивали коня, а останнім себе — історія запорозької дивізії знає чимало. Основна роль в організації перемог червонокозацьких частин належала парторганізації червонців. На всій бойовій роботі дивізії та її полків лежить печать проводу комуністичної партії. Перших днів існування загону партійний провід здійснювався через окремих партійців. Але вже підчас відступу з України в червонців почали утворюватися осередки.

Згодом, коли за партійною мобілізацією комуністи почали входити до всіх частин Червоної армії, і в червоних козаків виникли осередки не тільки в полках, але і в сотнях та командах. Ще в листопаді 1919 року в червонців було 100 комуністів та 150 співчуванців, а в квітні 1920 року після партійного тижня, що на нього палко відгукнулося козацтво, в дивізії було 1412 партійців.

Основна робота парторганізації проходила в напрямку забезпечення боєздатності частин і дивізії в цілому. Перед кожним наступом,

перед кожним новим етапом боротьби комуністи гарячково готували позапартійну масу козаків до наступних боїв. У боях же вони вели перед, охоче йдучи на найскладнішу й найнебезпечнішу справу.

Чимало зробила парторганізація червонців, щоб налагодити взаємини козаків із селянами. Повсякчасна відірваність червонців від фронту, ненастанна робота у ворожому заплілі ускладнювала харчування частин. Зважаючи на потребу жити з запасів місцевої людности, партійні осередки мусіли бути надто сторожкі у взаєминах із селянством. Роль парторганізації в господарчому житті червонців була величезна.

Це за проводом парторганізації червонців провадилося посилену боротьбу з негативними явищами, з пережитками партизанщини. Це вона організувала ліквідацію неписьменности серед козаків підчас найзавзятіших перекопських і галицьких боїв. Це за її проводом між Львовом і Карпатами була скликана позапартійна козацька конференція, що розв'язала цілу низку справ поточної політики, життя Червоної армії та Радянської країни.

Яка важлива була роль комуністів в організації перемог червонокозацької дивізії — видно з того, що 30% членів парторганізації було забито в лавах козаків за громадянської війни. Кожний третій комуніст заплатив своїм життям за перемогу червонців, за перемогу війська Жовтня.

Бойці запорозької дивізії мали таких політичних виховників і командирів, яких вони заслужили. В добі, коли українське селянство майже поголовно було заражене „селянським більшовізмом“, жадаючи більшовиків без „комунії“, коли найкращі бойці партизани були проти „попів“ — комісарів, коли червоно — армійці не хотіли надягати „єврейської зірки“ — не легка була робота політпарату.

З нею справилося те комісарське плем'я, яке в червонців було завжди на висоті. Політивиховниками червонців були П'ятаков і Євгенія Бош. Незмінний комісар дивізії Євген Петровський пройшов з червонцями їх героїчну дорогу. І за таким комісаром, що коло нього рветься авіобомба, обпалює його, а він спокійно каже: „От словочі, навіть бомб кидати не вміють“, — червонці не могли не йти.

Комісари полків та бригад, як Рекстин — старий більшовик, як Генде, комуніст з 1905 року, тепер директор фабрики, як Сашко Гурин, політробітник Церин і багато інших могли авторитетно комісарювати в червонців, б'ючись тільки в їхніх перших лавах. Це за них парторганізація дивізії вела частини з одного бою в другий. Козаки з огидою дивилися на своїх легководущих товаришів, тим більше, коли то були командири або комісари. Недурно комісар полку Іван Кулик, вмираючи від ударів махновських лез, кричить своїм верховцям — „добийте ворога.“

Такі були залізні комісари залізної дивізії. В таких комісарах частини безодмовно йшли за комосередком і своїм командиром. Це в них політробітники могли зорганізувати в розпалі боїв під Перекопом школу ліквідації неписьменности, а під славною Чортовою горою роздавати бойцям букварі. Тим часом, коли 19 - го року в багатьох частинах комуністи були буквально в підпіллі, в артилерії червоного козацтва давали команду: „комунари, вогонь“.

Про один випадок організації шкід в бойових обставинах цікаво розкаже т. Петровський:

„В розпалі боротьби червонокозацької дивізії з Врангелем, я пробував кілька днів в Вірменському Базарі і випадково став на квартирі в

учителя гімназії. Учитель, сивий дід, зустрів мене привітно й гостинно. Про червоних козаків він говорив завжди з захопленням. Він розказав мені такий епізод:

„Я старий, багатий на світі бачив, а того, що пережив я кілька днів тому тут у школі, я вже до смерті не забуду. Ще напередодні наш воєнком полку Рекстия попередив мене, що мають відкрити козачу школу для неписьменних. Принаюся, мені не вірилося, що школу цю на позиціях зі змореними козаками о криють. Це черговий гарний жист — думався мені. На ранок я вже остаточно рішив, що відкриття школи не відбудеться. На світанку почалася завзята стрілянина. Бачив я, як ристю промчало кіл ка сотень.

Отже у вечері я думав швидше лягати спати. Раптом стукіт. Входить козак і дуже ввічливо просить зайти в школу, де на мене нібито ждуть.

Цю до школи. Спершу я не міг розібрати, що тут робиться. Ціла кляса на лавах при повній зброї, в руках рушниці, і здається мені, що вони ще не повислигали від пострілів.

Товариш Рекстия звертається до мене — Тов. учителю, ми вже відкрили школу, почнімо першу лекцію.

Признаюся, мені стало страшно. Ці незвичні дула рушниць коло парт, ці суворі чорні обличчя дорослих людей, ще кілька годин тому розпалені запеклістю бою. Починаю мову і чую, як сонні очі цих козаків з напруженою допитливістю вглядаються в мене. Ці задумані зосереджені люди ніби ковтають мої слова. Мене мають за доброго вчителя, але так поже, я, мабуть, ніколи ще не давав лекції. Мене скорила ця напружена, суворая маса, що владно вимагає знання. Мою думку підганяли простигаючі дула рушниць.

На цій лекції я зрозумів весь великий зміст того діла, за яке ви боре еся. Я зрозумів, що майбутнє належить тому, хто може після зятого бою, не остигши від гарячої боротьби, так слухати першу лекцію „письменности“.

На останньому місці в нашому викладі, та не на останньому своїм значенням стоїть командний склад червонокозацких полків. Віталій Маркович Примаков організатор і командир червоних козаків з 1917 по 1924 рік.

Примаков народився 1897 року в Чернігівській губернії в родині сільського вчителя. З 1913 року він бере участь в політичних гуртках. 1914 він прилучається до більшовиків. За роботу серед салдатів його арештовано і посаджено в тюрму. На засіданні київського військового суду Примаков заявив: „Так, ми ширили проклямації й агітували проти війни, але вважаємо те не за злочин, а за заслугу і честь перед народом.“

Після суду його заслано в красноярську округу.

До серпня Примаков у Києві членом парткому, журналістом та агітатором. Після того він вступає в 13-й піший полк, який вибирає його делегатом на 2-й Всеросійський з'їзд рад. Попавши в Петербург на жовтневі дні, він організує загони з робітників Речкінського парово-будівельного заводу і бере участь з ними в бою під Пулково проти козаків. Всеросійський з'їзд рад обрав Примакова членом ВЦИК'а, який і посилав його працювати на Україну.

Під його командою був перейдений весь славний шлях червонокозацких полків.

Примаков належить до тої категорії людей, яких щедро надарила природа всілякими здібностями. Ці здібності допомагали йому, родині зовсім не військовій, вміло провести червоне козацтво цим важким шляхом, який воно перейшло під час громадянської війни.

Маючи цілу низку сутичок з ворогом, яким керували професійні військові начальники, Примаков, як правило, виходив з них переможцем. Два ордени Червоного Прапора прикрашають його заслужені

груди. Кілька епізодів з його бойової діяльності можуть показати спритність, сміливість і розпорядливість цього самородка-ватажка.

Ось невеликий загін червоних козаків, поспішаючи на допомогу обложеному арсеналові, вдирається в Київ. Треба перемогти опір юнкерів, що заповіси касарні коло касарень георгіївського полку. Представники останнього сидять у штабі червонців і для них робиться інсценіровка, що вигадав Примаков: один по одному входять ординарці з доповідями: „прибув уланський полк“, „пантерна дивізія підходить до штабу“, „комартдів повідомляє про наближення артдивізіону“.

Примаков наказує прибулим частинам почати вогонь по юнкерах. Георгіївці просять того не робити, боячись, що набой влучатимуть в їхнє приміщення. „На те війна“ — відповідає Примаков. Тоді георгіївці самі беруться залагодити справу і через недовгий час примушують юнкерів вийти з касарень.

Під Харковом німці оточують адъютанта полку Кузьмічова. Останній не ждав нівідки рятунку і вже хотів заподіяти собі смерть. Несподівано з'являється Примаков і вивозить його на своєму коні.

В березні 1919 року червонців несподівано атакували гайдамаки. Їхній панцерник розстроює лави червонців. Тоді Примаков хапає прапор і командує: „Всі до прапору, вперед“. Козаки швидко зібралися коло штандарту і, не втративши жодної людини, вимкнулися з атакованого села.

На переході гармата застрягла в болоті. Коло неї борсається купа червонців і, канючи „не можна її витягти“, хоче вже покинути роботу. Примаков злізає з коня — заходить по пояс у воду, а за ним козаки — і витягають гармату.

Такий був перший серед рівних — ватажок червоного козацтва і командир 1-ої кавалерійської дивізії Віталій Примаков.

Михайло Опанасович Демічов, тепер командир і комісар першої запорозької кавалерійської дивізії. Демічов народився в селянській родині 1918 року т. Демічов вступив в Червону армію чотовим командиром і швидко визначається своїми здібностями, знанням діла з загальної маси командного складу. З 5-м Алатирським полком на початку 1920 року, під Перекопом, він входить в дивізію червоного козацтва. Коли Примакова призначають командиром корпусу, стає командиром пішої дивізії, якою й командує з кінця 1920 року.

Т. Демічов не дуже розмовний, марно не кидає словами, говорить коротко і тільки до діла. Це не виключає його товариськості з підлеглими, а надто з козаками. Кожен раз, коли буває в касарні, стайні, т. Демічов розмовляє з масою, з окремими бойцями. Всякий випадок він використовує, щоб налапати пульс козацького життя. Його цікавить життя кожного окремого члена дорученої йому козачої родини.

Ця мовчазна людина з вічною люлькою в роті, в полі, в бою і на маневрах така сама спокійна, як і у себе вдома, як і в приватному побуті. Короткі, але вичерпливі вказівки, які свідчать, що Демічов цілком охоплює розгорнену перед ним бойову картину, рішуче пересуває в потрібну точку і в потрібний час червоно-козацькі полки.

Козаки 1-ої дивізії певні, що особливості вдачі, знання діла й багатий досвід війни й миру т. Демічова забезпечать постійний успіх їхній вкритий славою й ворожою кров'ю зброї.

Під його командою не раз знамена червоних козаків бачили успіх. От приклад. Взимі 1920 року врангелівці суцільною лінією позаягали біля Перекопу й Сиваша. Їхні гармати раз-у-раз на давали спокою нашому війську. 5-й полк Демічова дістав наказ зняти ці

гармати. Сиваш замерз. По хрусткій його поверхній Демічов веде довшу низку верховців: сімнадцять верстов, притаївшись, ідуть сотні людей, подібних на ховзкі тіні.

В тилу білих вони видобувають свої шаблі й винищують керч-енікальську піхоту ворога. 22-го врангелівським гарматам затикаються роти. Полк дістає за цей подвиг, зроблений в неймовірно тяжких умовах, почесний прапор від ВЦК'у, а багато козаків разом з Демічовим — ордена.

Витриманість Демічова виявляється навіть там, де другий, мабуть, не міг би зберегти її до кінця. В квітні 1920 року ранений кулею з танку, він не скрикнув, не застогнав. Спокійно він іде через ряд верховців, що моментально відчували велику втрату. Цей спокій раненого командира полку стримав бойців від можливої паніки перед доти небаченим танком. Через малий час Демічов знов повертається в лави бойців.

Так бився, так працює й такий є тов. Демічов — командир запорозької дивізії.

Туровський, комуніст, з дореволюційним стажем — політичний засланець був незмінною правою рукою Примакова. Командири бригад і полків повиходили з козаків і тому становили з ними одну цілість. Козацтво не знало зради.

Потапенко або Потап, як його називають, є один із старих бойових прапорів запорозької дивізії. Сільський коваль — політкаторжанин — він і тепер командує бригадою.

Григор'їв — чорноробочий, що почав з рядового, а тепер теж командує другою дивізією червоних козаків.

Нікулін Іван — робітник, почав з секретаря ескадронного осередку. Під час громадянської війни і тепер — один з кращих командирів полку.

Примаков Володимир — наймолодший комполку. І багато інших командирів, що почали службу в гущі салдатських лав. Такі командири могли вести масу. У них свої були в піснях, а ворог в сльозах.

Червонці органічно не любили старих офіцерів. Такі у них не уживалися. Два - три старих спеці на всю дивізію, що зуміли стати червонцями не за страх, а за совість, з'єднали собі загальну любов і були гідними членами гідної родини. За ними комісари не ходили з наганом в руках. Один з них — Володимир Микулін, що зробив дуже багато для бойового поступу червоних полків. В таких спеціях не тільки вчилися, а й навчалися.

Такий був монолітний трьохкутник — козак, політробітник та командир, — що своїми гострими кутами рвав опір усіх ворогів.

12. ПРИВІТ ШАХТАРЯ КОША

Старі козаки з великою цікавістю стежать за життям дивізії. Даймо слово крепільникові Дмитрові Юхимовичеві Кошеві:

„Черкоз — дивізії від старого козака, що брав участь в 13 рейдах, привітальний лист:

Дорогі товариші червоного козацтва, вітаю вас з десятиліттям нашої червоно - козачої дивізії.

Прийшов з роботи, взяв газету „Комуніст“ і прочитав об'яву за нашу колишню восьму черкоз-дивізію. Дарма, що мені вже 40 років, на перший заклик наших старих командирів з великою радістю піду а поле бою за робітників і селян і за соціалізм, будований в нашій

країні, і сік би все одно так, як ми сікли з - за плеча не раз білу на-
волоч, навіть як у Галичині під містечком Шумлянами.

Було завдання нашій дивізії пробратися в рейд і забрати місто
Стрий. На що нам тов. Примаков дав все, чого треба, а головне, патро-
нів, і вийшли ми в рейд вночі. На ранок перебравлися через ріку лівіш-
од міста й забрали місто Стрий. Польські пани повтікали ганебно.

Поворітьма наскочили на панів під Шумлянами. Примаков, роз-
глянувши на карті військових дій і порадившись старого комскладу,
дає наказ.

Наш славний командир авто-дивізіона Дзюка добре порозставляв
польові гармати й почав вражати ураганим вогнем ворожі гармати.

Коли ми на повному кар'єрі підскакали до ворога, він нас зустрів
картечним вогнем. Тоді було розпорядження дати нашому полкові
підмогу. Коли дістали умовне гасло, знов кинулися з криком і зиком.
Ми швидко з невеликими втратами забрали багатий військовий тро-
фей і багато полонених.

Дорогі товариші, вибачте, що мало написав, бо писати треба
з щоденника, тоді б можна правильно зазначити числа, де, як і коли
в нас були гарячі сутички.

Тепер працюю в шахті № 3 Ірменської рудні крепільником.

З товариським привітом
старий козак Дмитро Юхимович Кіш.

Такі, читачу, не вигадані, а реальні „війна і мир“ першої Запо-
розької червоно - козачої дивізії.

ГР. МАЙФЕТ

Мирослав Ірчан - прозаїк

Письменницьке обличчя М. Ірчана в формальному плані обертється до читача двома аспектами: Ірчан — прозаїк та Ірчан — драматург.¹⁾

Перший аспект потверджується такою бібліографією:

1) „Сміх Нірвани“, нариси й новелі, 1918, Львів, ст. 39.

2) „Фільм Революції“, нариси й новелі, 1923, Нью-Йорк, ст. 119.

3) „Трагедія Першого Травня“, спогади з громадянської війни на Україні, частина I, 1923, Нью-Йорк; друге видання — 1928, ДВУ, ст. 275; третє видання — 1929, там же.

4) „В бур'янах“, спогади з громадянської війни на Україні, частина II, 1926, Торонто, ст. 189 (готується друге видання цього року — ДВУ).

5) „Карпатська ніч“, оповідання, 1924, Вінніпег; друге видання — 1927, Київ, ст. 163.

6) „Проти смерти“, оповідання, 1927, Монреал, ст. 160. Сюди ж слід застосувати й такі перевидання:

1) Зі збірки „Фільм Революції“, — „Лі-юнк-шан і Лі-юнк-по“, оповідання, 1926, ДВУ.

2) Зі збірок „Фільми революції“ та „Проти смерти“ — „Біла мапа“, оповідання, 1928, „Плужанин“; друге видання, — 1929, там же.

З окремих речей (що ще не встигли увійти до якоїсь збірки) відзначмо оповідання „Тайна ночі“ („Плуг“, 1928, № 2).

Другий аспект авторського обличчя М. Ірчана бібліографічно матеріялізується так:

1) „Бунтар“, 1922, Нью-Йорк; друге видання — 1925, Київ.

2) „Дванадцять“, 1923, Вінніпег.

3) „Безробітні“, 1923, Вінніпег.

4) „Нежданий гість“, драметюд, 1923, Вінніпег.

5) „Іхній біль“, драметюд, 1923, Вінніпег.

6) „Родина шіткарів“, 1924, Вінніпег; друге видання — 1925, Вінніпег; третє видання — 1927, ДВУ; четверте видання — 1927, „Український робітник“.

7) „Підземна Галичина“, 1926, Вінніпег; друге видання — 1928, Київ.

8) „Радій“, 1929, ДВУ.

¹⁾ Свідомо поминена віршова продукція, н значна кількісно, що її бібліографію див. у покажчику А. Лейтеса та М. Яшека „Десять років української літератури“, т. I, ДВУ, 1928, ст. 194.

Поданий бібліографічний перелік, до того ж неповний,¹⁾ доводить з одного боку плідність письменникової, з другого ж — популярності. Та все це до певної міри кількісний бік справи, яка потребує саме якісної аналізи, що її і становить собі метою нижчеподана стаття, зосереджена — з мотивів методологічної та матеріальної елімінації — на першій, прозаїчній ділянці доробку М. Ірчана. Спонукає до цього й брак повнішої синтетичної аналізи, не поданої й у підручниках укр. літератури; лише проф. Ол. Дорошкевич у першому виданні свого „Підручника“... присвятив М. Ірчанові (§ 417, ст. 359) два абзаци, в дальших виданнях виключені. Минулий 1928 рік був до певної міри ювілейний²⁾ (бо, як видно з бібліографії, цього року минуло десять літ, як вийшла перша книжка М. Ірчана); але й ця дата не зрушила інерції критиків. Шукаючи причин цього факту, навряд чи доведеться вбачати їх в умисній ігнорації (добре спростовують це відповідні рецензії, що їх, разом із іншим матеріалом, як передмови тощо, доведеться почасти використати нижче); скорше тут важить територіальна віддаль Ірчана (наочна й у бібліографії), який біля шости років жив у Канаді, зосередивши там громадську й письменницьку діяльність і лише нещодавно повернувшись до Радянської України. Що правда, конфуз збільшується тоді, коли творчість пролетарського письменника зазнає різкої, а в частині й брехливої критики не шпальтах буржуазної преси — з боку оборонця інтересів канадського панства: маю на увазі статтю Чарлза Росліна (Charles Roslin), видруковану в „The Saturday Night“ (від 16 лютого 1929, Торонто, Канада) з портретом Ірчана; характерна назва статті — „Більшовицька драма Канади“ — з підзаголовком, що недвозначно дешифрує її матеріал: „Мирослав Ірчан, драматург і пророк (!) пролетарської революції“³⁾. Визнавши слушність наведеного дешифрування, перейдемо безпосередньо до матеріалу нашої статті, що в ній підкреслимо таку рису: зважаючи на згаданий брак вичерпливих підсумків, її виконано не в синтетично-дослідницькому, а в студійно-описовому плані; такі підсумки, гадаємо, стануть можливі лише після належної описової студії обох аспектів творчості М. Ірчана, зауважених на чолі цього етюду.

Щоб зрозуміти тематико-ідеологічний, а також і формальний бік „Сміху Нірвани“, доведеться звернутися до матеріалів біографії.

Вибух світової війни припинив навчання майбутнього письменника. З походження галичанин, з селян, він — як і десятки тисяч галицької молоді — вступив до лав Українських Січових Стрільців (УСС), та не будиши прихильником війни, почав писати нариси й оповідання з життя салдат, виявляючи жах і безглуздя війни. Одно з таких оповідань — „З устріч“ з'являється в жовтні 1914 року в газеті „Свобода“, що виходила в Відні; з того часу М. Ірчан (тоді ще Андрій Бабюк) часто пише й друкується по всіх газетах та журналах українських, що виходили на австрійському боці.

¹⁾ З прозового доробку не враховане оповідання (уривок із повісті) „Борщовий магнат“ („Всесвіт“, 1925, № 18), чомусь назване в довіднику А. Лейтеса та М. Яшека — „Бронзовим“ (друк. помилку не оговорено).

²⁾ Цей факт, як і брак критичної статті відзначено в інтересній рецензії Євг. Кирилюка на збірку „Біла малпа“ („Життя й Революція“, 1929, № 2 ст. 186 — 187).

³⁾ Спинімося побіжно на деяких тезах статті (— хоча б з тих міркувань, що її автор своєчасніше відчув небезпеку Ірчана для буржуазного суспільства, як наші критики встигли відповідно оцінити його вартість для нашого). Читко

Та до цього органічного життєвого джерела прилучається ще сучасне літературне — знайомство з творчістю й особою М. Яцкова (припадає на 1916 рік): останній робить на М. Ірчана сильний вплив, що й позначає „Сміх Нірвани“.

Зваживши обидва позначені джерела, перейдімо до докладнішої аналізи збірки, вважаючи на те, що вона вже стала бібліографічним унікумом ¹⁾.

Уступний нарис „Сміх Нірвани“ чітко фіксує тематичний план витрактування — песимізм і відчай:

„Лети, лети, свободна думко, а розіб'єшся о скло ²⁾“.

„Іронія“ фігурує в дальшому викладі з великої літери, як і личить декадентсько-символічному аксесуарові. Проте до всієї його умовности, зараз уже нестерпної, немов боязко прилучаються інші мотиви, саме соціального гатунку:

„На широкому овиді життя — посувається довга каравана“, що її складають „наймити — робучі воли“ та ін. Нарешті, зауважмо ще одну рису, характерну для поезії символізму: знищення границь віршу і прози конкретно матеріалізується в застосуванні до прози — віршової фактури: відповідний приклад — у кінці вступу (рима — „нірвана“: „каравану“).

Безсюжетний уступ поступається місцем нарисові „Авраам“ (чи не найінтереснішому в збірці), що розпадається на дві частини: перша переказує міт про Авраама і Ісаака — не яко біблійну ремінісценцію, а яко легенду; другу частину подано як контраст земного до переказаної легенди:

Відбився Авраам від свого народу й під його словом жила тільки мала громадка.

В характеристиці Авраама бринять нотки неприхованої іронії:

Змівився він сердега від свого прапрадіда з передвіків до непізнання. Здитинів, здорово думки потеряв... проганяв темряву й осліп у ній...

Наслідок гармонує з загально-песимістичним тоном:

констатувавши на потатку, що „Ірчан — пропагандист, його п'єси мають політичний намір і користуються величезним впливом“, Рослін зауважує національно-мовну розмаїтість населення Канади, — розмаїтість, що їй тубільна Канада змогла запропонувати лише „культуру бару“. Звідси ж, на думку Росліна, й база, що забезпечує зацікавлення творчістю Ірчана з боку його компатріотів. Далі переказано короткий життєпис письменника, що йому інкриміновано приїзд до Канади під іменем Андрія Бабука — (справжнє ім'я письменника: М. (рослав) Ірчан — псевдонім, розкритий ще в підручнику Дорошкевича). Далі йде переказ „Дванадцяти“, де авторові закинута ледве не дикувська кровожерність. З інших „дотепів“: п'єсу Мамонтова „Коли нарід визволяється“ („The Wakening of the workers“) „пришито“ Ірчанові; а „Підземну Галичину“ останнього для більшої переконливості провокаційно названо „Шпигуни та комуністична партія“ („Spies and the Communist Party“): в переказі її 3-го акту саркастично відзначено „велику стрілянину“ („a good deal of shooting“). Завершено статтю констатацією великої популярности письменника, успіху його публічних виступів: „Товариш Ірчан має обмежену аудиторію, та апелює до неї як найглибше“.

¹⁾ За свідцтвом Б. Кирилюка (op. cit.), „першої збірки Ірчана не має найбільша в Києві бібліотека“.

²⁾ Змогло використати її завдячую ширі В. шан. тов. Ів. Ткачукові.

³⁾ Наводжу цитати за сучасним українським правописом.

Помішав він своїх дітей із баранами та приносив їх у жертву без думки разом...

Стимули життя Авраамового — *ignoramus et ignorabimus* — ще більше підкреслені дальшим мотивом „віра спасе“ нас, бо мотив цей безсилий будь-що змінити:

Повалев у болоті новий Авраам свою душу й став жити сліпим життям, як німий камінь під водою.

Нарис „Авраам“ — написав Ірчан безпосередньо після вибуху революції 1917 року. Щирі „низи“ галицького стріленства, що по боці австрійської армії мало за завдання „боротися за визволення України з царської неволі“, після повалення царату задумали зложити зброю і не воювати більше. Але українські галицькі політики та стрілецькі старшини не допустили до цього. Свідомо, для власних інтересів, приносили вони далі галицьку молодь в жертву австро-німецькому імперіялізмові.

Контрастна зміна двох частин — Schichten нарису „Авраам“ нагадує дещо від кіно, від тої методи фільму, що розгорнеться яскравіше у „Фільмах Революції“.

„В обняттях демона“ — апотеоза темряви з відповідним гаслом „in vino veritas“.

„На руїнах раю“ змальовує батька, що повертається до сем'ї, знаходить божевільну жінку й довідується про смерть свого батька (його повісили австр. жандарі). Зв'язок теми нарису з тлом війни безсумнівний. Втілення відповідає узагальнювально-абстрактному плянові збірки: по суті діють не люди, а схеми.

Розпач безталанного батька прибрано в традиційну символіку двох гадюк, що „пили його серце“¹⁾.

„Над мертвим морем“ загалом повторює мотив „В обняттях демона“: Мертве море — це Галичина в час війни, і на цьому тлі змальовано загибель матери з дітьми.

На прокльони матери хвилі відповідають:

Закон... Закон...

„В забутті“ використовує ресторанне тло для втілення гасел про відсутність милосердя. В кінці нарису — лейтмотивна згадка про нірвану, про те, що

„серед темної ночі на дворі панувала буденщина“.

„Трагедія осіннього дня“ щільніше наближається до органічного джерела тематики, змальовуючи відраядження борців на війну. Втілення — узагальнене, з використанням зауважуваних великих літер:

„Навіть природа ронила сльози за Ними“.

В дальшому викладі підкреслимо мотив фатума-загибелі, що чекає на борців, і злегка відновлено мотив соціальної нерівності:

„Найкращих синів висилає“²⁾ в кривавий вир, за „долю й щастя своє“, а деєь далеко, як на торговлиці, торгують в розпуці й байдужності вигідні людці ту саму „долю й щастя“...

Наведені рядки стимулюють запитання:

„Де ж правда на світі?“

„На хвилях божевілля“ складається з окремих картин, здебільшого коротких, що відтворюють обличчя війни; картини подано

¹⁾ Пригадую негативну оцінку картини французького символіста на відповідну тему з боку Л. Толстого (у додатках до його „Что такое искусство“).

²⁾ Родина — (відчизна).

методом плям-абзаців, що з'єднані зовнішньо кінцевим суголосом („годино“: „хвилино“) — факт, принципово вже зауважений.

„Останнє слово живого мерця“ — з більшою орієнтацією на фабульність аніж попередня річ: у шпиталі змальовано жахливу руїну людини, що бажає лише смерті і що лишила листа, якого й наводить автор. Лист — знову ж символічно — відтворює жах війни, і з погляду реалістичного це складає неймовірність нариса: справді, навряд чи може напівмертва людина висловлюватися так фігурально, як це робить автор твору.

„Суєта“ прилучається до попереднього безфабульного ряду. Напочатку використано символіку: багно — це життя, що його жах викликає рід духовного параліжу, творчого маразму; нарис складається з кількох частин — кадрів, як „Авраам“.

„На розпутті по півночі два брати зійшлися“ використовує метод уявного діалогу, що його приклади творчість Ірчана постачатиме й надалі. Соціальний мотив бринить тут виразніше, ніж дебуть: два брати — галичанин і наддніпрянець — втілюють дві різні природи — покірливу й бунтівничу. Перший брат так і лишається рабом (вірність галичан австр. монархії після рос. революції 1917 року (а другай — через поневірвання доходить ясного світогляду:

„Я був гордим лицарем і підлим панським льокаєм, я був в'язнем і вірним донощиком, був царським блазнем і царським ворогом... У наймах блукав я по чорноморських степах і наддніпрянських балках, під каламутним небом Уралу та холодного Сибіру — а все підніжком-рабом... І за той час у всяке одіння передягався я. Я був голосним катом своїх братів і тихим борцем за їх волю... Я цурався рідної мови й пестив її нишком у душі, як свій скарб... Та тепер уже в мене немає маски на обличчі! Глянь! Моє обличчя свіже, ясне й сміле“.

Не можна не відзначити, що мотиви соціальні невідільні тут від умовної лексики символізму.

„Розбитий дзвін“ подає дружню сповідь, перейняту мотивами песимізму, виниклого в наслідок життєвої несправди. Зауважена традиційна лексика дається в знаки й тут:

„І снівся Ангелік мені, що злинув на маленьких крільцях до моєї колісочки, нагнувся надо мною і поцілував мене легісінько“...

„Цвинтар розмовляє“ змальовує Hexentanz на кладовищі:

„Тихцем — німо й повільно встало тіней соток дві“.

Віршову фактуру запроваджено тут дуже широко: маємо не лише рими, а й ритміку, як це доводить „пара“ до наведеного прикладу —

„А з гробів, з челюстей чорних нісся ревний плач землі“.

Підсумуймо описаний матеріал. „Сміх нірвани“ подано в песимістичному зафарбленні трактування, в символістичному пляні щодо форми. Зараз це і для української літератури загалом і для індивідуального розвитку Ірчана — перейдений етап, безперечно й неповоротне минуле; експресивна вартість таких „кількісних норм“, як „тіней соток дві“ — зараз нульова; будь-яке епігонство декадентської течії засуджене на неуспіх. Не дивно, що й критика негативно оцінила збірку. Перший виступ належить др. О. Назарукові (Львів, „Діло“, 1918), який у статті „Дебют одного з наймолодших“ писав, що автор „Сміху Нірвани“ — ледве не пропаща людина, що його

учителі винні у його зламаності.¹⁾ Того ж року в київському журналі „Шлях“ (№ 9, ст. 69 — 70) на „Сміх Нірвани“ з'явилася рецензія М. Рильського²⁾, де він влучно поділяє представників будь-якої школи, зокрема літературного модернізму, на дві течії: 1) тих, що „органічно шукають нових форм, тужать за новою красою, чи радіють передчуттям її,“ іншими словами тих, що „родились“³⁾ модерністами — і на 2) тих, що „зробились“ ними (за літературознавчою термінологією, епігони). Якщо до перших, на думку М. Рильського, можна зарахувати Пшибишевського, Янкова, Кобилянську, то автор „Сміху Нірвани“ потрапляє лише до других, бо, не будучи позбавлений уяви та щирого серця, він висловлює свої думки й почуття „з такою афектацією, з таким накопичуванням різного „символічного“ страхіття, що просто страх бере... за автора“. За приклад М. Рильський наводить заголовки нарисів книжки, погоджуючися, що автор „багато бачить в житті зла“, „воно на його сильно впливає“, — „але нащо говорити про це *urbī et orbī* таким штучним, таким незграбно-патетичним голосом?“ Завершено рецензію твердженням: „Воно б і хотілося нам мати своїх Едгарів По, Метерлінків, Пшибишевських, своїх Маларме, Верленів, Блоків, Інокентіїв Анненських, чи й своїх Рембо або навіть Маяковських, — але чи не замало у нас для такої рафінованої культури ґрунту під ногами? Або чи не замало поки що талантів?“ — Категорично кваліфікує новелі „Сміху Нірвани“ і Ол. Дорошкевич, вважаючи їх за „цілком безбарвні і невдалі“. В. Атаманюк, у передмові до „Бунтаря“ (1925), оцінюючи й „Сміх Нірвани“, вважає, що „Ірчан-вояка під впливом літературної школи, чи то розгубленості громадянства малює дооколинне життя не тільки понурим, але й таємним.“

Визнаючи слухність зроблених зауважень, не можна не зняти під увагу, що книжка виходила в час війни і мусіла переходити австро-польську цензуру: тому її ненависть автора до війни прихована за символікою, ледве не містикою, до того ж, як це доводить подана аналіза, приховувати доводилося не лише антимілітаризм, але й наявність інших соціальних мотивів: зважити так перший, як і другі кінце потрібно для дальшої аналізи творчості Ірчана, де ці мотиви розквітнуть повно й безборонно. В даній же збірці вони ще не поєднані знаком органічної рівності з рештою матеріалу і внаслідок не мають логічної моці переконання.

Останнє зауваження стосується до моменту форми, саме до того піднаголовку „Нариси й новелі“, що його посідає книжка. Як видно, матеріал збірки розпадається на дві частини: 1) кінце безфабульний (що йому очевидно й пасують „нарис“), і 2) з деякою орієнтацією на фабульність („новелі“). Відзначимо, що фабульність ця зовсім не має специфічного присмаку, властивого новелям — у загально-вживаному сенсі останнього слова.

Всі етюди „Сміху Нірвани“, виданого 1918 року, датовані 1917 р. В них немов тяжить інерція попередніх років війни, інерція зневіри, відчаю: як каже автор на одній із сторінок свого „Автопортрету“, „моє юне серце розколола війна і якщо до того часу була в мене деяка радість, то залишилася вона в рідних, закровавлених Карпатах...“ Революція 1917 року поступовно й радикально змінює

¹⁾ Цитую по пам'яті.

²⁾ Змогою використати цю рецензію завдячую щиро В. Шан. О. Б. Мандровській.

³⁾ Підкреслення тут, як і далі, — авторові.

психіку письменника: з її розвитком він відродився, почавши одразу ж робити в підпільній революційній організації, що працювала над розкошенням австро-німецької армії. Активна робота не могла не відбитися негативно на письменницькій праці: захопившись революційною діяльністю, М. Ірчан не писав нічого від 1918 — 1920 років, якщо не лічити кількох дрібних нарисів та багатьох політичних статтів до преси. Соціальна революція й громадянська війна, що їх діяльним учасником письменник був на Україні в лавах Червоної Армії, остаточно вилікували його з песимізму: протягом 1920 — 1921 років з'являються: „Фільми Революції“, „Бунтар“, „Трагедія Першого Травня“, „В бур'янах“.

Спинімося на першій із позначених книжок, чи не найпопулярнішій у доробку Ірчана (зважаючи на це, переглянемо її побіжно).

Розпочато книгу ліричним заспівом „На пів-дороги“, що своєю позицією та безфабульністю є аналогічний уступному розділові „Сміху Нірвани“. Тема — апотеоза тих, що впали на пів-дороги „сьогодні за завтра“; загальний плян — символічний, з властивим йому схематизмом та „великими літерами“: серед останніх — і решта релігійної лексики (звертання до Месії, Єрусалиму), „золотий Ідол“ тощо; але вступає й „Вільне Сонце“ — „Червоне Сонце“. З формального боку нарис розподіляється на чотири фрагменти, пронизані лейтмотивом, що стверджує іноді анафоричне іноді ж — епіфоричне об'єднання фрагментів. В останньому з них маємо перелік постатей, що їх викує письменник — різбяр:

... Викую жажливі — розчавлені обличчя робітників¹⁾, що везли хліб для голодних дітей і на пів-дороги знайшли смерть в розбитому потязі.

Викую зневажливу усмішку на чорному обличчі селянина — бідака, що впав мертвим на громадському майдані від руки сусіда — багатія“...
і т. д.

Тут важливі мотиви соціальні, а також мотиви тої людяности, що позначатимуть творчу фізіономію письменника й надалі. Одмітьмо також, що вперше твір надруковано у журналі „Семафор у майбутнє“²⁾.

Решта творів розподіляється по двох лініях: з одного боку йдуть невеличкі ліричні „вірші в прозі“, з другого — речі, що орієнтуються на фабулу (в різній степені її складности).

Приклади першої лінії: „Просо“ з відтворенням селянської зневажливості до залізниці:

„Не буде добра, доки не поросте просо на залізничному шляху. Не буде:

І юрбою подалися розтягати шпали і рейки;“

„Бій“, що завершується психологічною констатацією:

.... Впасти ніхто не хоче. Думка: може не поцілить...”

¹⁾ Згадаймо „наймитів — робочих волів“ з уступу „Сміху Нірвани“.

²⁾ Проте, як зауважує В. Атаманюк у передмові до „Бунтаря“, глибокого сліду футуризму на творчості Ірчана не залишилось, і він зарані одпекався од цієї групи одвертим листом до газети. Автобіографічні згадки про футуристів дає збірка „В бур'янах“ (див. далі), а також „Автопортрет“, де між іншим уявний співбесідник письменника зауважує:

І футуристи люди. Ми ж, свого часу в Києві, були близькими товаришами з ними. І ти ж тямив, в товариському житті вони робили навіть враження нормальних...

„Напередодні великої річниці“ — присвячена Невідомим Товаришам, що вмерли („просивши хліба в ситих для голодних“), з підкресленням масовості революційного руху, зі згадкою про київський арсенал.

„Барикада“, виконана в оригінальній „пуантилістичній“ манірі, коли кожне слово — пляма:

„Мішки. Ліжка! Вивіски. Драбини. Кюск. Бочки. Каміння. Перек вулиці“.

Наведений приклад має своє джерело в поезії символізму з його деструкцією синтагми, а з нею й ролі крапки, що з логічної графеми перетворюється на інтонаційну. Аналогічну роль має крапка і в періоді з мініатюри „Як розкішно вмирати“:

„І знаєш, що падає за вічну думку? мільйонів. Думку вроджену під свист батогів. Грюкіт машин. Гуркіт гармат. Вроджену в сирих льохах. На піддахах.“

Наведені рядки по суті — єдина синтагма - період, хоч і має в своїх межах чимало крапок. Вся річ подана в коловому обрामованні тези - назви.

Чи не найопукліша мініатюра „Перший день“, вся просякнута бадьорим настроєм, безпосередністю, захватом революційної перемоги; всі ці почуття стимулюють „еротичну розрядку“ з боку героїні. До цього ж першого ряду належать „Контрасти“, „Хто кого“, „Комуна з її „очудненням панцерника“:

„... Там... Приїхала комуна. Така жахлива. Роззявлена. Ціла сіра!“...

А в той час по залізничному шляху посувався поволі ближче до фронту сирій, з роззявленими гарматами броневик. На ньому пишався великий — червоний напис: „Комунар“.

„Облога міста“, хоч і не мала розміром, але фрагментарністю композиції та узагальнювальним схематизмом трактування наближається до першого „символічного“ ряду (місто і село фігурують у трохи поверховому протиставленні кашкетів і кожухів, хоч перемоги не мають ні перші ні другі, а „Ми“); в мовній фактурі використано суголоси (в гаслах):

— „Смерть гадам! — Покотилося по рівних степах аж до Чорного моря.“

Вся влада радам! — Відгукнулися степи.“

Завершусь ліричну лінію „Дисонанс“ (життя й смерті) та „Революція“; остання використовує вже зауважену методу пуантилізму:

„Непохитна чиста ідея. Бунт душі і тіла. Божевільна радість. Похорон і великдень. Потім хаос. Кров. Голод. Холод. Пісня радості і прокляття. Тисячі думок. Мільйони зітхань. Тверда віра й зневір'я. Підлота. Честь. Нахабство. Фанатизм. Винні й невинні. Могили і свята. Все разом.“

Як можна бачити, компоненти періоду стоять у взаєминах контрасту, антитези, що дає внутрішній, семантичний ритм терезів, мінливих у своєму хитанні.

Підсумовуючи цей перший ряд віршів у прозі, доводиться кваліфікувати їх, як психологічні мініатюри, що фіксують особисто-„ліричне“ ставлення автора до революції; та остання не обмежується

¹⁾ Репліка селянина.

лише цим, набуваючи матеріального potwierдження у фактах другого ряду сюжетно - фабульних творів. З них найхарактерніший — „На конгрес“, що змальовує делегата, який під смертельною небезпечкою перейшов фронт; „фактичність“ нарису стверджено іменем делегата: в наслідок, не позбавляючись типовости, нарис звільняється від абстрактної символічності „великих літер“. Остання трохи наявна „У присмерках минулого“, не зважаючи на типізаційну проєктивність постатів. В решті ж творів маємо завжди контрастове протиставлення матеріалу, втілене в різних компонентах форми: то це персонажі — два брати, рідні кривно, та вороги ідеологічно („Лі - юнк - шан і Лі - юнк - по“) — тема, відновлена в пореволюційному письменстві¹⁾; то це ворожі класові угруповання, що можуть нарізно модифікуватися в фабульному плані — як зустріч збіднілих панів з представником протилежної класи й ідеології („Ночівка“, „Княжна“); то як катування в контр - розвідці полонених червоних („Це було так недавно“), то — як самосуд, що його вчиняють багатії над незаможним селянином („Суд“), то — як повстання салдатів проти генерала („Генерал“), то — як зустріч революціонерів підпілля з уявним шпіоном („Шпіон“); обидві останні новелі з формального боку засновані на помилці: в другому випадку помилкове уявлення розв'язується щасливо; в першому ж — салдата, що передає генералом, вбивають товариші - салдати. Орієнтація на новелю позначає й „Він не поміг“ — антирелігійне оповідання, де герой, що вірив у порятунок хреста, бачить перед смертю свою помилку. Якщо розв'язання не завжди оформлюється як клімакс, воно все ж присутнє в емоційному висновку з протиставлень (закінчення „Ночівки“):

„Ранком, як виїздив на дорогу, мені чомусь було легко і радісно на душі“.

Цю радість мотивовано попереднім:

„Мені так хотілось запитати і маман, і Жоржика, і всіх: „Чи в той час ваші слуги - наймити їли теж м'ясо, пили молоко і солодкий чай? І чи спали на м'яких подушках, в теплих кімнатах, як ваша собачка? Та чи привозили ви хоч раз лікаря, як хтонебудь захорів з них? Але я не спитав цього... Одначе, за мене вже спитала доля.“

Останній етюд збірки, „З днів страхіть“, орієнтується на матеріал, що викриває жах і дикуство селянського антисемітизму.

Як можна бачити, цей другий фабульно - сюжетний ряд пасує до першого, втілюючи насамперед чіткість класового наставлення. Чергування ж обох рядів, перебивання факту лірикою і навпаки утворюють своєрідну, справді чи не фільмову ритміку, що натяк на нього постачав ще „Сміх нірвани“ і що конкретизується крім того в самому засобі художнього втілення (картини - експромти). Не можна сказати, щоб у „Фільмах Революції“ автор остаточно звільнився від рудиментів символізму, особливо наявних у мініатюрах ліричного ряду. Матеріал же фактичного ряду, здебільшого сумний і тяжкий, примушує пильно придивитися, чи не заховано десь у ньому колишнього песимізму нірвани? Та як не переглядай твори під цим кутом зору, висновок буде один: автор не заплутався в темних сторонах революції; відштовхуючись від її жаху і розуміючи її протиріччя, він

¹⁾ За гострим зауваженням Шкловського („К техникє внесюжетной прозы“, збірка „Литература факта“, 1929, ст. 225), „схема“ „два брата“ в мотивировке „красный и белый“, вместо „добрый и злой“, продолжает у нас достаточно потрепанный анекдот о Каине“.

знаходить вихід в активній революційній роботі під проводом пролетаріату; безвихідність „Сміху Нірвани“ тут конче зникає, надаючи особливої ваги тим мотивам людяності, що їх відзначено вище і що зараз, позбавлені будь-яких підстав загальної філантропії та безвідповідального гуманізму, набувають іншої, ґрунтовнішої мотивації в чітко-визначеній ідеології.

Яку ж оцінку здобули „Фільми Революції“ в українській критиці?

Ол. Дорошкевич (ор. cit.) вважає, що ця збірка, яка „в белетристичній формі переказує Ірчанові спостереження над революційним процесом в Україні“, — „далеко цікавіша“ (за „Сміх Нірвани“). Але ж і в ній „відчувається ще та ж мертва алегорія, що здебільша нищить в оповіданні характер художнього твору (напр. „Облога міста“, „Революція“). У зв'язку з цим зауваженням не можна не згадати, що звичайно поняття іманентної художності не існує. Зміни літературних течій, що своєю чергою відбивають характер економічного процесу, приносять нові уподобання, нові канони „художності“, наявні насамперед у каноні тем і (заборонені теми в символізмі), а потім і в каноні форми (метричні „безграмотності“ Тютчева): цьому приклад — історія світового письменства. І в оцінці Дорошкевича цінне саме те, що він констатує розбіжність поміж матеріалом і ресурсом художніх засобів письменника (останні за інерцією спізнюються): „Збірка, — каже далі Ол. Дорошкевич — цікава хіба тим, що це одна з небагатьох спроб зробити громадянську боротьбу, добу військового комунізму матеріалом для художнього відтворення. „Отже, матеріал творчості Ірчана новий, але — продовжує дослідник — „маючи багаті спостереження в громадянській війні на Україні, Ірчан ще не звик вкладати їх у певну мистецьку форму (адекватну новому матеріалові — Гр. М-т) і під романтичним шаблоновим схематизмом або й публіцистикою ховає дійсне, реальне життя“. Отже епігонство декадентства набігає на новий матеріал: нове вино влило в старі міхи, і невідповідність, дисонанс — наочні. Щождо поняття художності, то, маючи рацію в критично-читачівській оцінці, воно губить будь-який сенс в науковому, історико-теоретичному літературознавстві. Велику вагу з цього боку має приклад молодшої школи російських дослідників, що широко практикують студіювання *deorum minorum* та не „генералів“ від літератури, замінивши емотивні позіхання суб'єктивної критики — науковою дослідною констатацією. Лише в історії читача (при умові належних дослідницьких корективів) термін „художності“ не губить своєї ваги, бувши показником смаку певних читачівських код, їх реакції на певний літературний твір тощо.

Крім наведених думок, Ол. Дорошкевич торкається питання літературних впливів на Ірчана: „Не видно — каже він — за чужими зразками безпосередності і в багатьох інших новелях, де чути то вплив старої романтичної схеми („Княжна“), то Коцюбинського („Суд“), то Винниченка („Це було так недавно“). Не можна не погодитися з вірністю наведених спостережень, та не можна водночас не згадати й про те, що по суті — це асоціації критика-дослідника, які доводять у першу чергу його читачьку обізнаність та ерудицію. Як же справді стояла справа з цими „чужими зразками“ для Ірчана, чи копіював він згадані твори і чи було це свідомо, чи несвідомо, — всі ці питання, без найретельнішого (і до того ж не завжди можливого) використання методики Лансона, корегованої принципами „творчої історії“ Піксанова, — марні. Поки методика встановлення ремінісценцій та впливів не досягла належної „наукообразности“ (не

кажучи вже про справжню науковість), вищенаведені і подібні їм констатації не можуть претендувати на категоричність. Зупинка на цьому питанні з'ясовується тим, що в дальшому викладі доведеться згадувати відповідні асоціації щодо впливів — з відповідною ж умовою, що вже не повторюватиметься вдруге.

З інших оцінок, що їх маємо під руками, іде хронологічною чергою коротеньке свідцтво В. Атаманюка у вже згадуваній передмові 1925 року до „Бунтаря“, де читаємо: „Згодом, з наближенням письменника до революції, він помалу переходить до реалізму з певною рисою романтизму та слідами ще не вивіреного зовсім символізму. Такий його „Бунтар“, „Фільми Революції“. До цієї оцінки слід додати, що не тільки реалізмом, але подекуди й натуралізмом позначено матеріал аналізованої книжки („3 днів страхіття“). „Подаючи в своїх новелях картини звірств підчас світової й громадянської війни — справедливо з цього приводу зауважує Є. Кирилюк (op. cit.) — він (М. Ірчан) не розписує усіх подробиць цих жахливих подій і не смакує їх.“ Так гуманність і людяність, притаманні авторові, спричиняються до лаконізму змалювання.

Побіжну оцінку „Фільмів Революції“ постачає рецензія І. Ю. Кулика на „Родину щіткарів“ („Червоний Шлях“, 1925, 10, ст. 218): „Коли б Мирослав Ірчан нічого більше не написав крім „Фільмів Революції“ та цієї „Родини щіткарів“, то він, все-таки, заслуговував би на своє місце в українській пролетарській літературі, бо є, власне, двоє Ірчанів. Перший — це європейський Ірчан, майстер нової форми, уважливий митець, що вміло вхопив і влучно відбив кінематографічний темп подій революції й дав барвисті, гострі ф і л ь м и її. Фільми, що на них почувається досвідчена рука майстра монтажу й витривала ідеологія учасника пролетарської революції“. — Як видно, автор рецензії не торкається тут питання про стилістичні засоби витрактування, справедливо засуджені від Ол. Дорошкевича: він позитивно оцінює самий момент форми, зв'язуючи його з ідеологією революціонера. До цієї ж рецензії ще доведеться повернутися в дальшому викладі цієї статті. Остання оцінка належить згадуваному Росліну, в англійській газеті, що з усіх „Фільмів“ найбільше цінує „Перший день“, кажучи про нього так: „З цих поем, що названі „Фільми Революції“, особливою є „Перший день“. З крайнім реалізмом автор описав невинну дівчину, що шукає кохання і роздягається в годину тріумфу пролетаріату“.

В кінці 1919 року, в наслідок розпаду Австрії та початку українсько-польської війни в Галичині, галицька армія (що в ній, як згадано, служив М. Ірчан) опинилася на території України, з'єдналася з Червоною армією і на початку взяла участь у боротьбі проти поляків. Бувши раніше під ідейним проводом української націоналістичної буржуазії, галицька армія не змогла в цілому усвідомити гасел пролетарської революції, не поєдналася з Червоною Армією в єдине непотхитне ціле, в наслідок чого частина її (друга та третя бригади) ганебно зрадила Червону Армію, перейшовши на бік поляків; друга ж частина (де лишився й М. Ірчан) опинилася в колі польського наступу та бандитів. Перипетії і епізоди її блукань, героїчні спроби прорватися, разом з побіжними нотатками про оточення, складають матеріал мемуарів — „Трагедії Першого Травня“ та „В бур'янах“.

Як зауважує автор у вступі до першої частини мемуарів, писав він їх і в полі, і в лісі, і в сільській хатині, у білому полоні, та в

бур'янах, ховаючись від страшних мук польських панів. Ясно, що в таких, дуже незavidних умовах, не можна було дбати про будь-яку літературно-белетристичну трансформацію матеріалу, який мусів лишитися фактом. Картини бою (в кінці книги), природи¹⁾, що могли б претендувати на літературу, в книзі поодинокі. З другого боку автор не робить будь-яких виправлень у своєму щоденнику, щиро визнаючи:

Комуніст без життєвої практики, без досвіду, захоплений цілком боротьбою з капіталістичним насильством, розмірковував часто по дитячому, примітивно. З природи мрійник, я бачив усе не такими очима, як інші. І тоді я був дуже щасливий; тому і хай це щастя лишиться, як документ моєї молоді душі тодішнього часу²⁾.

Яку цінність можуть мати ці матеріали? Як чітко довів М. Михайлик, у передмові до „Трагедії Першого Травня“, це — цінність громадсько-політичного, історичного документу. Ось — характеристика галицької регулярної армії, що розгубилася в незвичайних умовах громадянської війни, — армії з кадровим офіцерством, яке, зважаючи на „погоду“, то ховало свої золоті нашивки, то знову відновлювало їх, — армії, що ніяк не зрікалася жовто-блакитництва, виробляючи дивні операції з прапорами (обводючи жовто-блакитні стрічки червоною смужкою, або ж транспонуючи архангелів на червоне тло). Поруч фігурує січовий стрілець з його сліпою прихильністю до офіцерства, з пасивністю, — стрілець, що в тяжких обставинах напивається п'яний і плаче, викликаючи в автора спогади про селянських героїв Стефаника. Ось і характеристика галицької ж інтелігенції, з її одірваністю від маси, з жалюгідною орієнтацією на панів, з мізерними формами масової культурної роботи, з браком чіткого революційного світогляду, — інтелігенції, що її активна клясова боротьба „захопила так, як того чоловіка, що скочив у річку купатися, а на березі вкрали у нього одіж“. Характерний приклад до цього — дівчина, що прохала бандитів розстріляти її та не давати „гарячих“, бо не мала чистої сорочки.

Ось та характеристика червоної армії, що зберегла у книзі всю свіжість „першого враження“: „Заочні“ чутки малювали більшовиків якимись людьми троглодитного віку; натомість з'явилися погано одягнені червоноармійці, хоробрі і прості, з прекрасною орієнтацією в стратегії громадянської війни; та ще головніша — багатогранність червоноармійця-творця, що у потребі стріляє, бореться й вмирає, а у вільні хвилини — він агітатор, бесідник, провідник мітингу, організатор школи чи читальні, зрештою сам учень; ці його переваги перед „регулярним військом“ на європейський штиб — незліченні. Інтересні в зв'язку з цим матеріали про спекулянтів, які, забравши у селян хліб для червоної армії, продали його і все ж не могли дискредитувати армії в очах селян: сторінки селянської оцінки різних армій, бандитів з мотивацією органічної, свідомої прихильності до червоної армії — у книзі незабутні:

„Треба, панове, знати, за що кров проливати... Більшовик проливає і знає... Чому до Петлюри не йде народ?... До Петлюри не йде

¹⁾ Наведімо відповідні рядки з їх характерним використанням традиційно-уявлених імажинативних конструкцій:

„Зарожевів схід, як дівчина увісні. Дихнули степи низьким сірим туманом. Затріпотів крилами ранок. Весна розстіпала сорочку й глибоко зітхнула. Аж озвалися ранні непомітні пташки“.

і не піде... Привів Петлюра німців — били нас, шкуру стягали помічників прислали. Веде Петлюра поляків — звичайно, це саме буде.

Бо чия ж була економія, чий завод, як не польського пана?.. Більшовик іде, то йде сам, не веде нікого. Пана не любить, землю не одбирає, ще й б'ється, як ідуть одбирати"...

В короткій оцінці критичної статті не можна перерахувати всього цікавого, що його дістаси, читаючи „Трагедію Першого Травня“. Згадаймо коротко описи обозів та їх „гравітаційної“ ролі при відступі, випадки антисемітизму, жахний стан війська, яке, перебуваючи в країні без влади, не має мапи для орієнтації; знецінення людського життя, яке врятовується від смерти лише тому, що випадково не вистрілила рушниця, і взагалі весь той незвичайний налейдоскоп, де, на тлі чарівної і водночас нейтральної природи, сватання куркулем своєї дочки за автора спогадів — поступається місцем знову ж випадково невиконаному його розстрілові (врятувала згодка про тов. Затонського).

Є книги, що хвилюють своєю безпосередністю, ширістю учасника описаних подій, — хвилюють більше за найвитонченіший, стилістично добірний твір. До таких книг належить і „Трагедія Першого Травня“.

Друга частина мемуарів, як і перша, відбувається також між життям і смертю (користаючи з перифрази відомого віршу Суїнберна). Найцікавіше те, що, як каже автор, „такі моменти бувають тільки тоді, як життя й смерть — це одно нерозривне. В таких моментах ніхто не думає ani про життя, ani про смерть. Вони являються чимсь далеким, смішним, забутим. В жилах пливе інша кров, мозок інакше думає, тіло легке і гнучке, а обличчя — дзеркало всього: забуття, бжевілля, непохитності і віри. Тільки не життя й смерті“. Джерело такого світовідчуття — революція:

„В таких моментах тисячна маса людей творить величну апофеозу Революції і знає одного бога: перемогу. До нього вона прямує, йому молиться і поклоняється“.

Позначений настрій — один із домінантних у книзі; проте єсть в ній і інші мотиви — віра і зневіра, бадьорість і гидкий жаль, є твердість і м'якість. Пояснюється це умовинами, аналогічними до умов написання першої частини спогадів, бо „писані вони шістьдневним - безпощадним голодом, далеко від світа, від людей... Не хочу — додає далі автор — послугуватися перестарілими фразами і казати, що ці спогади писані кров'ю серця“. Між цими спогадами і автором — та перспективна відстань, що примушує його почувати себе дідусем, який кахикаючи розказує в глузу ніч про безсмертні дні великої боротьби. Для характеристики збірки треба ще зауважити, що, як і „Трагедія Першого Травня“, „В бур'янах“ розгорнуті хронологічно; проте композиційно цей плян зламано і пояснюється це тим, що книга складається: 1) з переказу подій і 2) спогадів та медитацій. Рация останніх — та, що лише початок книги по суті дає фактичний матеріал подій; коли ж автор потім примушений переховуватись, то брак фактичного матеріалу і викликає появу другого пляну. Щоправда, іноді і перший плян зламаний вводом характеристик, що для них використано дію, вчинок (така, приміром, характеристика командира т. Ш). Розпочато книгу заспівом - уступом „Величчя хвиля“, що насичений лейтмотивами (на зразок уступів до попередніх збірок) і разом з тим вводить у ситуацію: з неї найінтересніші — оповідання полоненого червоноармійця про знущання поляків, негативна характеристика

місцевого населення, що живе „не переконаннями, а орієнтацією“ („хто дужчий, той і друг“), а найбільше — критична зустріч автора мемуарів з польським жовніром, що призводить до дальшої утечі і шостиденного голодного ховання, цим переключаючи лінію подій у плян спогадів та медитацій. Проміжна ланка — психологічного гатунку: це — та спокійна ясність душі, що сусідєє з смертю (мавши з собою револьвера, герой неминуче б застрелився). Щоправда, реальний плян (візита курей до схованки, подана в гумористичному тоні, „тривожні гудки“ потягів, спроби „вилазки“, дилема „єдзь“ чи „ідь“, остаточне врятування оповідача) вривається й далі, але яко підлеглий компонент: віднині, повторюю, домінують спогади і медитації. У спогадах, що подані за хронологічним принципом і відзначаються автобіографічним характером, відокремлюються спомини дитинства („Рокками назад“) з їх лейтмотивом активності, протесту, непримиренності та відповідними пригодами юнака, що не мирився з оточенням; матеріяли спогадів стосуються й до близьких письменника: чи не найбільше місце віддано матері (її казка розпочинає розділ „В бур'янах“) в її образі підкреслено „наївність, тиху журу й добрість безмежну“; сюди ж стосуються й спогади: про брата („Чорна доля“), що мало не завершують книгу, а також про дівчину з „ліниво-ясною косою“, що стимулювала першу юнацьку драматичну спробу автора. Інший сектор спогадів — „В Покутському селі“, де маємо побутовий матеріял з життя галицького села, з його злиднями та низьким культурним рівнем. Потім ідуть спогади з часів війни; до них долучається критична характеристика галичан¹⁾ та галицького національного руху з деякими гостро і боляче зауваженими деталями (трюхмовні написи на залізничних квитках — по німецьки, по польськи і дрібно по українськи; перебування в Нагуєвичах, „колісці Великого Каменяра“, де австрійські жандарі повісили двадцять п'ять селян та бориславських робітників). Потім ідуть спогади про російську та українську революцію, що її свідком автор був у 1918 році; тут згадка про „Сміх нірвани“, побіжна характеристика поета Семенка, змалювання гетьманату. Далі — характеристика стану Галичини та революції (відповідні фрагменти — „На фронті“, „У запіллі“ з ущіпливою згадкою відповідних заходів перед Європою) і нарешті активна участь у боротьбі з поляками (сюди, між іншим, стосується портрет товаришки Мірри, що є „жінка і не жінка. По тілі так, по життю — ні... Товариш і більше нічого“.) Отже сенс усіх цих спогадів — мотиваційна *Forgeschichte* до споминів з громадянської війни, що й виповнюють переважно першу їх частину. Ще не одмічений один компонент, що його можна умовно застосувати до спогадів, хоч краще вва-

¹⁾ Які ми страшенно бідні. Матеріял для нації, а не нація. Вміємо планати, нарікати, просити, плазувати, славословити других (дужчих), і змінятися, як осіння погода. Нація пастухів. (Не в розумінні, що походимо від пастухів, нехай би так, це краще. Але пастухів — наймитів.). Немає в нас рівноваги, аризмосьмо й падаємо. Немає прямолінійності, йдемо і збочуємо в багню. Немає видержаності, — говоримо сьогодні одне, завтра друге. Не маємо естетичного виховання — сьогодні — з одним, завтра — з другим. Не маємо почуття солідарності, — говоримо про образи, думаємо про гарбузи і нишком (для рідної кишені) продаємо батьків.

За це маємо: надзвичайну зарозумілість і пусту самопевність. Неширу наївність і пиру хамовитість. Собачу прив'язаність за клатик гнилого м'яса і великий дар обманювати один одного. Вміємо любо усміхатися, і за спиною держати камінь. І вміємо легко плювати на ідеали, як цього вимагають особисті інтереси...

... Історія наша — панахида...

жати за проміжний ступінь поміж спогадами та вищезгадуваними медитаціями: це — сні. Їх мотивація — з одного боку — суто - фізіологічна (маріння про їжу в „погано - гарному“ сні з розділу „Знову в бур'янах“; „кулінарні“ мрії, зв'язані з еротикою); другий сон стосується до характеристики Галичини, він також просякнутий сатиричним настроєм:

...Потім сказали викупатися, і я пішов на ріку. Ріка, як в нас, тільки вода пливе інакше. Як в нас вгору, то тут в долину, а як тут в долину, то в нас вгору.

Викупався й здалеку побачив крокодила. Великий, як корова, тільки передні ноги має ззаду, а задні спереду.

Ця сатира — вже від критичної медитації, що її сенс цілком з'ясовується потребою рефлекторного відгуку (а не лише короткої фіксації спогадів) і що до її обліку зараз перейдемо. Тут насамперед — міркування про громадянську війну, що викликають згадку про відповідне місце з першої частини спогадів і що безпосередньо зв'язані з агітаційною інвективою капіталізму („що за сила держить цих голодних напіводітих людей в рядах армії на фронті?“). Дальші матеріали медитації, як зауважено, відбивають фактичний матеріал — чи то подій, чи — здебільшого спогадів. Ось лірика життя, що нею розпочато й нею ж завершено перебування „в бур'янах“; ось міркування про умовність людського щастя, стверджені переказом казки про матір і сина; ось уявний діалог — спочатку з власною головою, а потім і з чортиком (на це натраплятимемо й далі) про суть передригів. Тут і гасло —

„сьогодняшня смерть, голово, це смерть за смерть смерті“ — що згодом дасть назву новій збірці. Тут і привітання Сонця, від чого, за літературною асоціацією, оповідач переходить до вищезгадуваних спогадів про поета Семенка та до загальної оцінки поетів, що з них „ніколи не було добрих соціалістів, бо вони романтики і люблять поезію“ (соціальна ж революція „повна грубої прози і дивно захованої поезії“. Поезію революції відчують і бачать тільки революціонери“) Наведені цитати дозволяють говорити з одного боку про органічну непохитну прив'язаність автора до соціальної революції („це не насильство! Це боротьба з насильниками“), а з другого — про ту його глибоку людяність, що її докази були вже в „Фільмах Революції“ і що її стверджено визнанням зневажист до кожного насильства:

„Плакати не вмю, але знасилуваній дівчині готовий цілувати крайчики пом'ятого одніня й впевнювати, що люди будуть ще людьми“...

Зваження тематики медитацій підводить щільно до найголовнішого мотиву збірки — до її чіткої класової витриманості, начної хоча б у згадуваній інвективі до капіталізму. Цей мотив бринить і в дефініції Галицько - Покутського села:

„Багач і по французьки багач. І бідний по французьки бідний, тільки треба перекласти...“

Та найцікавіший він у змалюванні нічного пейзажу, де автор насамперед викриває естетичну споглядальність можливого втілення:

„Українські ночі справді чарівні, хоч не такі вже дуже, як описують їх свої і чужі... Краса тоді, як ми замислені, спокійно черпаємо її кожним нервом...“

Викривши ж, potwierджує свої міркування соціально - класовою кризою:

„Добре було Нечуві одушевлятися, як він сидів над Дніпром і знав, що сьогодні вівторок, а завтра серeda. Добре було оспівувати „тихую українську ніч“ Гоголеві і Пушкінові, як вони сиділи на верандах поміщицьких осель і знали, що на землі „дохли“ чорноброві „хохлушки“, а на небі — „тихая українська почва“. А цього мало.

Ця ж класова домінанта органічно зв'язана з другою, з тим масовим наставленням творчості Ірчана, що може загалом її характеризувати. Надзвичайно показково це у спогаді про сексуальну перверсію одного оповідачєвого товариша, яка проте не цікавить автора an sich, бо відразу ж він переходить до запитання про трагедію тисяч — міліонів поневолених, визискуваних: „Чи є лік на цю великанську весвітню трагедію?“ І відповідь: „Так! Є! На вістрію меча!“ Мотив масовості просякає всю книгу поспіль, стаючи її найголовнішим лейтмотивом. Не окрема індивідуальна одиниця, а колектив найбільше важить для автора.

Зваживши усе сказане про колективістичну домінанту тематики, бачимо надзвичайно цінний наслідок — відчуття потреби, цілеспрямованості, доцільності індивідуального життя, бо „багато живе людей і самі не знають чого. Проклинають батьків, що сплодили їх, і самі плодять десятки.“ Остання цитата яскраво стверджує примат соціального над біологічним.

Ідеологічна вага цих двох спрямовань — пролетарського світогляду і масового наставлення - безсумнівна. За контрастом згадується „Уединенное“ Розанова — психологічно - витончені порпання висококультурного інтелігента, видані „почти на правах рукописи“. По суті „В бур'янах“ — те ж „Уединенное“, продукція людини, сидувано-відірваної від колективу, сидувано залишеної віч - на - віч із собою; в цій сидуваності й полягає вся різниця, бо „самотина“ Розановська — добровільна психологічно й непереможна. Звідси і контрастові аспекти обох книжок, антитетичних щодо свого ідеологічного ефекту.

Ідеологічна вага позначених мотивів композиційно збільшується їх повторністю чи, як зауважено, лейтмотивністю. До ідеологічних лейтмотивів слід іще додати тематичні, що мають значення внутрішнього цементу, матеріальних скріп книжки. Найширший мотив — бур'яну, що так пасує до відповідного локалізаційного тла книжки, і що його наявність — без особливого ризику помілитися — можна з'ясувати асоціативною актуальністю цього тла. Вперше potwierджено це „бур'янове тло“ у спогадах дитинства, в епізоді невдалої театральної спроби хлопчика, що з сорому ховається в бур'яни. Ширшого значення набувають вони в змалюванні незаможної частини галицького села на Покутті: „довкола хати пусто, тільки бур'яни.“ І ретроспективно, невисловленим натяком бринять вони ж у кінці розділу „Розмови з головою“, де автор мріє про те, як, урятувавшись, він, уже сивий, прийде з дружиною поглянути на місце своєї колишньої схованки.

Другий повторний мотив — ступанковий перелік днів голодування. Збільшення останніх надає особливого, чи не сюжетного напруження розгортанню матеріалу, становлячи жагучий контраст реальності до спогадів і медитацій. Вага цього повтору — не лише в репетиції, а й у наростанні, що сягає *spannung*'у, і становлячи клімакс, викликає віддих полегшення, коли оповідач врятовується.

Нарешті, не такий широкий повтор — „чорна доля“, що просякає біографічний розділ такої ж назви, написаний схвильовано й хвидко,

з тою ширістю, що є безпосереднім висловом глибокого почуття. Імпресія цього передостаннього розділу була для автора така сильна, що він використав зауважений повтор в останньому розділі, згадуючи матір.

Всі ці повтори, разом із трьома вищезгаданими планами (події, спогади, медитації), їх чергуванням та протиставленням не надають збірці „В бур'янах“ якоїсь формальної зумисності, проте в загальному аспекті книги — примушують згадати кінофікаційно - миготливу ритміку „Фільмів Революції“.

Року 1922, після пережитих подій, М. Ірчан від'їжджає: спочатку до Західної Європи, а потім і за океан. На роки перебування в Канаді припадає видання обох частин спогадів, а також написання й видання окремої повісті „Карпатська ніч“. Матеріал з імперіалістичної війни, ретроспективно й почасти відтворений у спогадах з громадянської війни, позначає й цей твір, що по суті є об'явленим оповіданням вуйка Матвія Шавали, який, емігрувавши за грошом до Америки, зазнав великого лиха й поневіряння, позбувся своїх грошей на шляху додому, знову поїхав за океан; тимчасом дружина Шавали, одержавши помилкову звістку про чоловікову смерть, одружилася вдруге: остаточно повернення Шавали збігається з шлюбом його старшої дочки; після признання другий чоловік, що його шлюб суд визнав недійсним, страчує життя, а Матвія забирають на війну, де, після тяжких пригод, він розповідає товаришам - солдатам сумну історію свого життя. У преліминарній частині об'явлення повільно подано характеристику економічного становища та психології бойків, разом із загальним описом військового тла. В завершувальній частині об'явлення Матвій виявляє ознаки психічної депресії та хоробливої невірності; вузькість виднокругу тягне з його боку релігійні ремінісценції, наявні і в американських розмовах Матвія з свідомим робітником Янасом, який отожднює „сучасного Христа“ з робітництвом — пояснення, на думку Д. Рудика („Життя й Революція“, 1928, № 3, ст. 184) і на нашу — ризиковане.

Щойно відзначена ідеологічна витриманість твору принципово приєднує повість до попередніх книжок М. Ірчана, зокрема до збірки „В бур'янах“. Є ще спільні мотиви, спільні саме в ділянці масового цілеспрямованого творчості письменника. Так, мотив трагедії поодиноких людей, відзначений „В бур'янах“, органічно відновлюється і в „Карпатській ночі“.

Та автор, вірний уже аналізованам принципам, не спинається на індивідуальній трагедії: остання цікавить його лише тоді, коли проєктує трагедію колективу, що й відзначено раніше відносно Матвія:

„Це був один з мільйонів Матвіїв, що гноєм були для золотої ниви капіталу“.

До книги додано стислу й змістовну передмову видавництва, де між іншим накреслено лінії можливих впливів на письменника. Наведімо їх з умовою, висловленою у зв'язку з відповідними даними оцінки О. Дорошкевича. Перша лінія — Франкова: „Автор не боїться в художньому творі заборити голос, як публіцист, даючи автокоментар до своїх постатей та картин“. Додамо, що оповідання Матвія розпочає спочатку від першої особи, а потім подається від третьої (тобто автора), цим поширюючи межі зауваженого коментаря, іноді втіленого навіть в епітеті. В. Рудик (op. cit.) додає до зауваженого впливу ще ім'я П. Мирного: „Щоб надати більшої правдивості фактам, що їх автор подає, він не побоявся дати до художнього твору цілий зовсім

прозовий опис села в Карпатах, з характеристикою бойків у стилі І. Франка та П. Мирного. — Друга лінія впливу — за зауваженням автора передмови „Сяйва“ — належить прославленому американському повістареві Аптону Сінклеру („напр., натуралістичні роботи по американських заводах та копальнях, картини робітничого бідкування та хижого їх визискування капіталістами“; В. Рудик також зауважує „деталі різних засобів виробництва.“) Відзначмо поруч, що загалом А. Сінклер здається сухим, менш емоціональним, аніж Ірчан (особливо в „Карпатській ночі“, подекуди невільний від примітивного сентименталізму та мелодраматизму). — Третя лінія впливу — В. Короленко: „сама постать вуйка Матвія Шавали... може нагадати дечим образ Матвія Лозинського (повість „Без язика“)“. — Нарешті, дечим ображають жахливі картини війни, що „посядуть в новочаснім українським письменстві певне місце поряд з воєнними малюнками Стефаника, Семенюка - Черемшини та Катрі Гриневичевої.“ В останньому зауваженні з великою тактовністю констатована тематична спільність, зумовлена, мабуть, не так учинським наслідуванням, як життєвим стимулом; аналогічно Ірчан може бути споріднений і з Барбюсом. Таку ж рацію має В. Рудик, коли „майстерно подану бійку між Матвієм та розпусником, п'яницею Антонасом“ ставить поруч із таким же місцем у „Западні“ Золя.

Накреслення цих усіх ліній природньо викликає питання про різноманітність стилів, що їх зауважує В. Рудик (натуралізм сцен, ліричний патос, риторика чи звичайна аїтка) і що, на його думку, „поєднана влучно, не вражає і здається зовсім доречною.“ Це ж дає йому підставу остаточно твердити: „З цього погляду „Карпатська ніч“ чи не найсуцільніший твір Ірчана.“

Умови канадського життя загалом не сприяли письменницькому вдосконаленню нашого автора. В інтерв'ю, що надруковане в № 8 „Сільського Театру“ за цей рік, читаємо з цього приводу інтересні рядки: „В Канаді — каже М. Ірчан — я, як і кожний передовий працівник в робітничо-селянській організації, був всім: редактором (двох журналів — Гр. М - т), лектором, режисером, драматургом і перекладачем з чужих мов п'єс для драмгуртків, не рахуючи всякої дрібнішої роботи“. Це треба мати на увазі, розглядаючи останню „канадську“ збірку М. Ірчана „Проти смерті“. Її тематичне наставлення коріниться в медитаціях збірки „В бур'янах“ і просякає органічно уступно - програмовий розділ „Проти смерті“ (загадаймо відповідні приклади з інших збірок, що стали вже індивідуальною традицією для письменника), де подано гімн праці поруч із гострою соціальною критикою капіталістичного ладу, розгорнутою в періоді контрастів.

Головний тематичний стрижень збірки (якщо не числити „Автопортрету“, що про нього мова нижче — в останньому, підсумувальному розділі статті) — той же, що й у попередніх творях: це — класова боротьба, соціальна критика. Концентрується ця тематика на матеріалі не лише старому, а й новому. Такі речі, як „Батько“, „Змовники“, „За кров“, „Весна“, подекуди „Утеча“ та „Молода мати“ — використовують стару галицьку тематику; решту ж творів — „Смерть Асуара“, „Надії“, „Апостоли“, „Поміж людьми“ (крім „Утечі“), „Біла малпа“ присвячено новій канадській тематиці.

Розгляньмо насамперед галицьку ділянку темарія. Найгостріша в ній тема війни. Тло твору „Батько“ — село на Галицькому Покутті (отже, тло вже відоме); руські козаки гвалтують двох дочок бідака-

єврея, який у наслідок божеволіє. Тематична лінія присьднує цей твір до розділу „Із днів страхіть“ („Фільми Революції“); ефект твору — обурення проти антисемітизму — аналогічний. Антимілітаристичні настановлення — у плані висловлювань *à thèse* — навіть випадають із твору, фігуруючи яко довгі епіграфи перед I, VI та IX розділами (на думку Є. Кирилюка, „дуже добре відокремлено авторову філософію від тексту самої новели (уступи, петит)“). (Останній ефект твору — антирелігійний: божевільний батько кидає Єгови „J'accuse“, і з цього боку оповідання продовжує лінію новели „Він не поміг“ („Фільми Революції“).

Той же жах війни — в оповіданні „Втеча“: коли почалося бомбардування села, і матір була забита, батько сховав дітей у лісі, в землянці; коли ж вертав до села, його заарештували військові частини (мовляв, за шпигунство) і одвели в Австрію; заховані діти загинули з голоду. Загальний ефект твору такий же антимілітаристичний (без будь-яких елементів безвідповідального і невірального пафізму), як і в попередньому творі. Це оповідання автор вислухує від вмираючого батька в канадському шпиталі, на чужині: от чому воно стоїть на межі двох тематичних джерел збірки, як і „Молода мати“ (де змальовано молоду матір, яка в наслідок раптової катастрофи губить робітника - чоловіка, — змальовано в трохи абстрактному просторі й часі: так, про матір відомо, що вона не знала села, твір невірний від узагальнювального алегоризму). Той же жах війни, але розгорнутий лірично на контрастовому тлі буяння весняної природи, просякає „Весну“ (продовжуючи лінію „Дисонансу“ з „Фільмів Революції“, що йому до речі властива більша стислість та експресія).

Нарешті, до галицької ж тематики стосується „За крок“ (вбивство селянськими дітьми панської дитини) та „Змовники“ (підпал селянами панського маєтка¹⁾).

Канадську тематику оформлюють насамперед коротенькі нариси, об'єднані спільною назвою „Поміж людьми“. Це письменницький блок - нот, заповнений підчас відповідних мандрів. Ось портрет старого фермера, що безсилый зрозуміти класовий сенс життєвих контрастів та людської неправди і, фіксуючи їх, може лише ставити запитання: „Як жити“? Ось інший портрет — старої матері, що її невдячні діти лишили на призволяще і що живе з животинами, не маючи звичайнісіньких людських умов („Нічліг“). Ось — тубілець, що, затьмарений алкоголем, навіть не помічає своєї „зоологічної“ подібності до тварини („Вуджена риба“). Та ж темрява, обумовлена релігійними забобонами, є темою „Апостолів“, де маємо побутову картину з життя канадських українців, які, чіпляючись за старе, зберігають і обрядові звички релігійного культу:

„Може ви сьваті, а може нє, я ни знаю, бо розум мій тай сивовхмаров зайшов“.

Контрастово вимальовується постать Івана, який шанує розум і втілення останнього — Франка; помираючи, він відмовляється від релігійного дурману, що його йому пропонують темні селяни, і лише закликає орієнтуватися на революцію в Росії та Україні.

¹⁾ До останнього твору тематично присьднується й „Тайна ночі“ — оповідання про загибель селянина (що виїхав пасти коней), підчас сутички з жандармами, що переслідували червоних повстанців. Твір цей, як зауважено в бібліографії на початку статті, ще не увійшов до будь-якої збірки.

Тою ж соціальною критикою перейнятий і нарис „Надії“, де змальовано руїну надій двох робітничих дітей, що були виховані в нереальних мріях про легке і гарне життя. Втілення твору — узагальнено-схематичне; наставлення його — ледве чи не педагогічне (подібно до „Молодої матері“); раптова смерть матері вражає своєю штучністю та умовністю; загалом твір один із найслабших у збірці.

„Смерть Асуара“ змальовує загибель ватажка народу Аляски на електричному стільці за вбивство американця — помсту. З ідеологічного боку твір просякнuto чіткою пролетарською ідеологією: Асуар на суді кидає обвинувачення всьому капіталістичному ладові, і за це, власне, скараний на смерть. На думку Є. Кирилюка (ор. cit.), „Смерть Асуара“ свідчить, що „соціальна тематика М. Ірчана не здрібніла“. Поруч згадаймо, що „Смерть Асуара“ — єдиний твір, що репрезентує творчість М. Ірчана у „Вибраних творах нової української літератури“ М. Плевако (1929). З формального боку відзначмо прегарно проведений лейтмотив північного сьйва. Спочатку воно фігурує у спогадах Асуара, викликане, як асоціація на блискавицю:

„... І ось — це не блискавка на стіні камери фіолетом грає, це Асуар північним сьйвом рідної Аляски любовється. Зайнялось небо, горить, — палає, то знову ніжні звої жемчужних хвиль мчаться по темному небозводу і розсіпають круті доріжки незлічимої кольорів. Асуар буйним вітром мчить до царства неба й місяця й не знає, котрою доріжкою ближче. Він буде там, на вічних полях, де всі ескімоси, що покинули сніги Аляски“...

Далі це ж сьйво світляною луною виграє в очах Асуара підчас його промови на суді:

„Його чорні очі блищали дивним вогнем. Може грало в них північне сьйво рідної Аляски і він бачив за жемчужними хмаринками тисячі ескімосів і своїх батьків, що дивились крізь ясні віконця з царства неба й місяця. Може... Він не знав“...

Нарешті, фігурує воно в останні хвилини життя Асуара: коли його прив'язують до електричного стільця, він згадує, як батько прив'язував його до каяка, малого ескімоського човна, коли їхали вони поміж кригами:

„Це було давно, дуже давно... В спіговому тумані і стогоні морозних вітрів розгубився час... Аляско — рідна країно снігів і північного сьйва! Останнє зідхання тобі!“

Той же лейтмотив бринить і у „Білій малпі“, де подано характеристику моральності американської жінки, яка продає себе, бо любить розкоші, утримання ж чоловіка не вистачає. Та цей твір насамперед конче потребує обліку формального моменту. Що до „Смерти Асуара“, особливо ж „Білої малпи“, то їх хотілося б кваліфікувати, як новелі — не в розумінні імпресіоністичних ескізів і „Сміху Нірвани“, а в загально-визнаному сенсі малої форми, що їй насамперед притаманна чітка сюжетність. Остання й робить „Білу малпу“ найкращим твором збірки (решта творів використовує вже знані форми й мотиви).

Перша фраза, чи навіть початок її —

Поїзд мчався безмежними саскачеванськими степами — одразу ж вводить у тло твору; як побачимо далі, динамізм цього тла немов задає тон стрункій цілеспрямованості новелі в цілому. Продовження фрази — і утікаючий красвид був такий скучний, як мій товариш

подорожі — з одного боку деталізує пейзажне тло („утікаючий краєвид...“), а з другого — переключає цей краєвид на характеристику персонажа, співучасника подорожі (його необхідність — спочатку слухача, а потім і діяча з'ясується далі). Обидва словесні жести деталізовані в двох дальших синтагмах. Твір вражає своєю діловою стислістю, лаконічним насиченням. Загальне тло, пейзаж, персонажі — все відомо з першого абзацу; до того ж персонажів лише два (як це радять для новели американські теоретики), із них другий характеризований і зовнішньо і внутрішньо. Іншими словами, вже в першому абзаці письменник створив для себе ситуаційний зачин, міцний Standpunkt, що від нього новеля покотиться так само ж певно, як мчав саскачеванськими степами поїзд з двома потрібними авторові персонами.

Власне — новеля розгортається також від першої особи; перший крок у цьому розгортанні відомості з *Forgeschichte*:

З Джорджем Морфі познайомився я недавно, місяців два тому. Коли прийняли мене до праці в лісі — він був уже там.

Кінець праці влітку викликає повернення персонажів додому.

Власне тільки Джордж їхав в своє місто, а я мав на меті східню Канаду й працю в одній з більших фабрик.

Зміст оповідання трактує жіночу проблему в робітничій родині. Підкреслимо кілька моментів. Насамперед — тематичний мотив жінки-малпи, що дав назву новелі і що фігурує, яко зачин оповідання:

Жінки... були не товаришами життя своїх чоловіків, а — освоенними малпами порожніми, роздразненими.

Мотив стверджено дальшою психологічною деталізацією:

Всі їхні думки зосереджувались на власних колінах, де кінчилися їхні спідниці і де спочивали очі кожного мушени. Вони знають про це і це лоскоче їх. А все їхнє життя — це вічне передягання себе і малпування кожної другої малпи.

Все завершено реакцією оповідача:

Болить те, що чоловіки отих малп — це виснажені працею літ мушеники. Жовті, погорблені, сухі...

В останніх словах невисловленим натяком бринить щось спільне з характеристикою Джорджа Морфі: чи може тільки здається? Мотив же малпи не зникає, а відновлюється в зв'язку з вводом (поки що заочним) нового персонажа — жінки, героїні оповідання, безименної коханки оповідача:

Звав я мою святу — Білою Малпочкою. Спершу сердилась, потім сміялась.

Як можна бачити, малпа вже стала білою і такою лишилась до кінця твору. До цього ж лейтмотиву прилучається інший — північного сийва:

Коли в нашій країні близько весна, тоді на небі грає вечорами північне сийво. Тоді палає небо. З усіх боків наступають на себе армії преріжних кольорів, розбиваються, гинуть в безмежних просторах і знову родяться. Розсипаються ніжно-зеленими жемчужними хвилями, в'ються, як гадюки, горять фосфоричними вогнями

Наведений пейзаж розпочинає сюжетну частину вставної новели, так само, як зачин власне — новелі розпочато саскачеванським

красивим¹⁾. Він стає приводом до знайомства з молодією гарною жінкою, що з часом стане для героя — „Білою Малпою“.

Пейзаж північного саява, що сприяв появі діалога в діялозі, сполучається з мотивом білої малпи в фінальну пляму вставної новели: віддавши героїні останні 30 доларів, герой вийшов і

На дворі, в країні, де законом переслідується проституція, падав сніг. Наш м'який сніг у квітні. А я ледве сунув ногами. Згадалось північне саяво і Біла Малпа. Пльонув...

Щоб зрозуміти рацію другого розділу новели, варто відзначити таке: імені „Білої Малпи“ оповідач не знав; не знав і її біографії:

Вспів я тільки довідатись, що в неї був, власне є, чоловік. Десь він є, щось робить. На моїх очах одержала вона листи і відписала на них.

Ця друга частина удвоє менша за першу — баянсова риса не останньої ваги в динамічній цілеспрямованості новели. Розпочато її прибуттям на дворець великого міста й запрошенням Біла з боку Джорджа Морфі до себе. Коли прибули, приїхали автом додому, починається з ясування таємниці, а з нею і доцільність другого розділу новели. Настає те, що в теорії зветься *Spannung*'ом:

За дверима почулись тихі кроки. Джордж увічливо пустив мене вперед. Цокнув англійський замок і тільки наполовину відхилились двері.

За *Spannung*'ом — перший клімакс, де накладено плівки таємниці обох частин новели:

а в них (дверях) — ясноволоса голова „Білої Малії“.

Другий клімакс:

Бід, є в тебе долар? — спитав нараз Джордж Морфі...

... Я півсвідомо шукав в кишені і бачив тільки крайчики шовкового халату і срібно-білі малі черевички на підлозі. Найшов, подав.

Цей же другий клімакс можна з однаковим успіхом вважати за *dénouement*:

Він спокійно, з кам'яним обличчям, як пізній огірок, з короткою люлькою в зубах, витягнув звиток грошей, відлічив тридцять доларів і подав мені:

— Моя жінка більше не варта.

В цьому другому клімаксі резолютивно зведено в один фокус характеристичні риси Морфі і резолютивно ж накладено плівки „ціни крови“.

Конклюдія завершує другу частину новели коловим обрямованням; як і в першій, маємо повтор пейзажного тла:

Вітер вдарив мене дощем в обличчя.

Останньою плямою спалахує домінантний мотив назви, що з'єднує кінець новели з її початком:

І ось, переді мною — на дереві сидить біла малпа і висє. А може це тільки вітер?

Звернув в темний провулок і пірнув в темінь.

¹⁾ Для даного прикладу не зовсім справедлива думка Є. Кирилюка (op. cit.), що „пейзаж, загалом, не відіграє в Ірчанових новелях майже ніякої ролі“.

З можливих зауважень згадаймо думку Є. Кирилюка, що „композиційний спосіб — зустріч удруге з коханою жінкою, дружиною товариша, трохи застарілий“. Звичайно, ця застарілість — не в поезиці Ірчана, де згаданий засіб — цілком новий. Дрібнішим огріхом здається щойно наведена остання фраза новели, яку доцільніше б закінчити згадкою про біду малпу: ця зупинка на мотиві назви (отже — підкреслення, мовляв, органного пункту твору) додала б більшої опуклості конклюдії, що позначена зараз деякою словесною зайвиною. З цього боку здається цілком доречним зауваження американських теоретиків новели про те, що кожне слово після клімаксу ризикує перетворитися на антиклімакс. Ця ж зайвина поготів дисонує на тлі незрівняного лаконізму, що притаманний новелі поспіль і що в зв'язку з ним справедливо згадує Є. Кирилюк Ірчанові слова з „Автопортрету“: „можливо це вплив Америки, де непотрібної балакучості не визнають“. Однак, ці дрібні зауваження абсолютно не знищують вагу твору, з формального боку — найудалішого та найсуцільнішого в збірці „Проти смерті“ і чи не в творчості Ірчана загалом; „Біла Малпа“ гарний зразок новелістичного письма, чому доказ: зауважена стислість та стрункість сюжетного розгортання, неминуча перекональність клімаксу, діалогічна домінанта твору, телеологія портрету, пейзажу, характеристики.

Опис прозової частини творів М. Ірчана скінчено. Лишається підсумувати загальні висновки.

Найістотніша риса прози Ірчана — чітка ідеологічна витриманість, бездоганне клясове наставлення, що його лише підкреслює символічний плян колишнього „Сміху Нірвани“. Чи не це наставлення стимулює й критицизм М. Ірчана: він розглядає сумні, темні боки життя і хоч цей колорит подекуди гармонус з візіями того ж таки „Сміху Нірвани“, однак ці візії були безпорадним тупцем песимізму; в решті ж творів гучно лунає вже згадуваний висновок: меч — боротьба! Навряд чи варто говорити про вагу такого імперативу для масового читача.

З інших аспектів творчості М. Ірчана впадає в око її орієнтація на повідомлення, інформацію про факт. Доказ цьому те, що третина цієї творчості — мемуари. Ба й більше: „З днів страхіть“, останній кадр „Фільмів революції“ (найбелетристичнішої ділянки в доробку Ірчана) узято з „Трагедії Першого Травня“. В оцінці цього факту навряд чи можуть бути сумніви про те, чи він свідчить про белетристичність мемуарів, чи ж навпаки — про фактичність белетристики: останнє надто очевидне. В українській критиці вагу факту в творчості Ірчана чи не вперше зауважив цитований В. Рудик: „Ірчана — каже він — цікавить насамперед тематика... Автор бо ставить собі завдання збуджувати свідомість читача відповідними фактами з життя, що він їх уводить до всіх творів. Ірчан дбає старанно про те, щоб сам факт, що лягає в основу його твору, був насамперед частиною дійсного життя, і так його komponує, щоб промовляти до свідомості читача, збуджувати в ньому бойовий, революційний настрій“. Але ця констатація набуває незрівняно переконливішої сили на тлі критичної роботи М. Ірчана про Аптона Сінклера („Червоний Шлях“, 1926, № 9), де між іншим читаємо: „Мotto творчості Сінклера: „Хай живе життєва правда“. І коли ми уважніше переглянемо його твори, то переконаємось, що він ні на крок не відступає від цього motto. Його твори — це вірне дзеркало життя. Сінклер дуже скупий на фантазію.

Коли примкнути очі і роздумати над прочитаними творами Сінклера, то видається, що автор постійно реєструє різні факти з потрібними цифрами, датами і прізвищами людей, або сидить з ножицями в руках і вирізує з преси короткі дані про несправедливість, насильства, обман, знущання, визиск і т. д., опісля на основі цих реєстрованих фактів будує твір¹. Цю тезу стверджено й далі: „Письменник... став творцем цілком нових літературних творів, ім'я яким було: т в о р и - д о к у м е н т и (підкреслення авторове)“. Та характеристика Ірчана, яко письменника факту, характеристика оперта на Ірчанову ж характеристику А. Сінклера, набуває зараз особливого значення у зв'язку з виходом російської збірки вже згадуваних у примітці матеріалів Лефа „Литература факта“, де хоч би такі рядки О. М. Брика („Ближе к факту“) цілковито пасують до відповідних зауважень про творчість Ірчана: „Очень скучно и очень неинтересно собирать факты, вдумываться в эти факты, связывать их; гораздо эффективней и гораздо проще написать бутафорскую повесть, в которой все было бы как в опере, как в театре. Но бутафория при всей своей внешней занимательности и эффектности рано или поздно скажется, и бутафорские повести и рассказы, которые, может быть, в первый момент их появления и производят некоторое впечатление, забываются очень быстро, а фиксация и монтаж фактов остаются навсегда“. Загальний мотив цього гасла — участь літератури у революційному, соціалістичному будівництві. З усього цього можна зробити той висновок, що поки в Росії формувалася літературна течія „фактистів“, на Україні вже існував представник цієї течії — М. Ірчан, який непомітно без бучних маніфестів провадив конкретну письменницьку роботу в цьому напрямкові. Щоправда, деякі тези „Литератури факту“ спірні і викликали жвавий обмін думок.² На Україні згаданий збірки присвячено лише одну, інтересну і змістовну статтю В. М. Державина „Факт и беллетристика“ („Красное Слово“, 1929, № 6). Оминаючи влучні й гострі критичні зауваження, що ними вражає стаття чи не кожного кроку, спинімося на резолютивному висновкові автора, що матиме значення в дальшому викладі: „Нам нужен — пише В. Державин — именно синтез „факта“ и „беллетристики“, синтез фактографической точности и стилистического художества“.

Як ми бачили, „фактичне“ наставлення характеризує творчість Ірчана. Як стоїть справа з стилістичним боком його продукції? Щоб відповісти на це питання, згадаймо думку авторитетного російського літературознавця проф. Жирмунського з приводу стилю Л. Толстого³: „В то время, как лирическое стихотворение является, действительно, произведением словесного искусства (підкреслення авторове) в выборе и соединении слов, как со смысловой, так со звуковой стороны, насквозь подчиненным эстетическому заданию, роман Л. Толстого, свободный в своей словесной композиции, пользуется словом, не как художественно значимым элементом воздействия, а как нейтральной средой или системой обозначений, подчиненных, как в практической речи, коммуникативной функции, и вводящих нас в отвлеченное от слова движение тематических элементов“. Справді слово в творчості Ірчана виступає насамперед яко носій змістового, зокрема ідеологічного навантаження, будучи нейтральним у сенсі

¹ Не заглиблюючись у рос. бібліографію, згадаймо поточні статті: 1) Федор Иванов. Фетишисты факта. „Красная Новь“, 1929, № 7; 2) А. Березин. „Литера ура факта“ — против факта литературы. „Вечерняя Москва“, 1929, № 164, суббота, 20 июля.

естетичного літературного специфікаторства. Справді бо: найбільше вражає Ірчана не там, де він малює абстрактні схеми примітивного белетристичного перетравлення факту, а там, де цей факт промовляє сам за себе, де письменник дбає не про „як“, а про „що“, де слово виступає в комунікативному пляні.

Ця характеристика стилю набуває особливого значення у зв'язку з тою роллю діялекта — цієї зміни позначення без зміни значення — у творчості Ірчана, що неминуче тягне за собою асоціацію „покутської трійки“, якщо не в цілому, то принаймні в особах Стефаника, Черемшини. Ірчана використовують діалекти і, можна, сказати, полюблює їх, володіє ними: чи дає він мову старого єврея („Батько“), чи галицько-покутську говірку селян („Змовники“, „Тайна ночі“, особливо ж „Апостоли“), ви відчуваєте її своєрідний пах, рельєф її лінгвістичного обличчя. Але дивна річ: ці діалектологічні відтворення йдуть майже цілковито без пояснювального перекладу, тоді як без останнього твори і Стефаника і Черемшини для українського читача неприступні. Це зауваження зовсім не має на меті підкреслити якусь надмірну умисну діалектологічну насиченість у творах згаданих двох письменників: для цього надто безсумнівна стилістично-мовна „в'язь“ особливо першого з них. Проте, цій рисі притаманна й певна орієнтація якщо не на прямий „сказ“, то у всякім разі на орнаментальність, орієнтація, цілковито відсутня в Ірчана безперечно кафолічній і шогло за Стефаника та Черемшину. Згадка про цих письменників дозволяє остаточно поставити питання про характеристику Ірчанового стилю, що з приводу нього справедливо висловлюється Кирилюк: „Стиль його (М. Ірчана) не можна визначити, як щось загальне-обов'язкове для всіх його творів. Можна говорити тільки про стиль окремих його збірок“. Цитоване місце стає ще цікавішим на тлі вищенаведених зауважень щодо різних впливів на Ірчана; ці зауваження тягнуть за асоціацією такі рядки „Автопортрету“: „Що б ти, чи хто інший не написав, в тебе все найдуть чийсь вплив, це й злобно шпигонуть, мовляв, про це давно вже сказав той та той... Просто безвихідне становище“.

Естетична неутральність слова у творчості Ірчана показкова ще на одному моменті, саме на недбайливості авторовій до зовнішньої музичності, евфонії у мовній тканині. Свого часу це зауважив І. Ю. Кулик, — щоправда, як коректурні похибки (особливо в розташуванні сполучників „і“ та „й“) у цитованій рецензії на „Родину щіткарів“. Проте, приглядаючись уважніше, вбачаємо тут не лише недостатню увагу коректора: відповідні приклади (виписую навімання з перших-ліпших сторінок „В бур'янах“) — „пустуном в селі“, „потім в поході“, „пішов в школу“, „тому мабуть й любили мене“, „зустрів в потягу“, „як й тут“ — надто незначна частина аналогічних ходів, запроваджуваних систематично. Бо з другого боку автор прекрасно відчуває в тих же мемуарах (розділ „На фронті“) „звучну співучу мову полтавця“.

Лишається сказати кілька слів про форму: хоч які справедливі зауваження І. Ю. Кулика про Ірчана, як майстра нової форми, однак його не прикладеш до всієї цієї творчості в цілому. Бо це спростовує сам письменник у таких рядках зі збірки „Проти смерті“: „...Запишу простими думками, без найменших прикрас і вишуканості — лише деякі картини. По правді, це фотографії аматора, що до безтями любить апарат, але його знімки надто примітивні, звичайні, не ретушовані. Такі, як є...“ Так само у передмові до „Карпатської ночі“

наведено листа письменника, де відзначено, що М. Ірчан „свідомо додержується старої форми“. Та ця констатація формальної консервативності письменника (поруч із його ідеологічного витриманістю та орієнтацією на факт у стилістичній оздобі естетично - невтрального слова), хоч як обґрунтована з літературознавчого боку, потребує ще з'ясування причин — перш за все соціальних, і вже потім — індивідуальних.

Соціальні причини вже почасти висвітлено раніше: письменник органічно орієнтується на масового читача й пишучи про своє свідоме додержання старої форми, він додає надзвичайно важливе — „опинившись в Канаді“: бо „хоч книжки його мають масового читача, але читач той не може ще нової форми приймати, не розуміє її“. Умови ж життя Канади, близької до Північних штатів, одбивають істотно рису останніх: височінь індустріальної культури і бідність духовної, про що масмо недвозначний натяк у вже цитованому інтерв'ю „Сільського театру“. Сюди ж пасує й така думка „Автопортрету“: Я свідомо приношу себе в жертву читачеві, бо силуюся писати так, як цього вимагає його інтелектуальний розвиток. Тому то в багатьох випадках я відстав від модерного способу писання“.

Та поруч із цим конче треба навести свідомство українського критика, незадоволеного з того культу примітиву, що його плекає Ірчан. Маю на увазі думку М. Доленго („Нотатки до історії жовтневої прози та епосу“, „Жовтневий Збірник“, 1924), який пише, що „Фільми Революції“ — „дуже мало дають художньо, — українські новелісти при звичайні нас до більш вибагливої прози“. Аналогічний факт відносно канадської продукції М. Ірчана констатує І. Ю. Кулик; характеризувачи у вже цитованій рецензії „першого Ірчана“, він продовжує: „І є другий Ірчан, канадський; цей другий мало дбає про форму. Він пропагандист, а часом і просто — агітатор. Канадські твори Ірчана часом вражають невибагливістю й одноманітністю форми. Ідеологія — так, вона й тут витримана, та якість примітивізована, спрощена до абеткових засад, вже застарілих для УСРР.“ Цілком ясно, що систематичне нехтування формального моменту може стати гальмом для творчого розвою письменника (про що почасти й свідчить вищенаведена заява „Автопортрету“). До того, якщо автор популярний серед пролетарської маси, то йому легко виховати цю масу в напрямку розуміння й цінування формального боку творчості, поданого з усією досконалістю, на яку здібний письменник (це ж своєю чергою піднесло б масового читача до розуміння шедеврів світового письменства): легко це тому, що читач вже знає цього письменника, його ідеологія витримана, і витримання ще формального моменту не відштовхне читача, бо автор і так міцно апелює до нього.

Та що б остаточно з'ясувати згадані формальні особливості творчості Ірчана, треба звернутися до індивідуальних причин, що їх широко висвітлює знову ж „Автопортрет“: „Я надто поспішаю, і це одна з перших від'ємних прикмет. Моя письменницька праця — це лише побічне заняття... Належу до тих письменників, що в житті попадають все не там, де повинні бути. Виснажені цілоденною, зовсім іншою працею — беруть в глущу ніч перо — і пишуть.“ Ці індивідуальні причини, вже раз потверджені вищенаведеними даними з інтерв'ю, безпосередньо зв'язані з економічним боком життя письменника, тобто проскрютують ті ж таки непереможні соціальні умови. Але є інший бік індивідуальних причин, не менш важливий і делікатний: це — особиста обдарованість, талановитість письменника. Справді,

чи є рація говорити про цінність та вагу форми, коли письменник або ж зовсім не виявив себе в цьому напрямкові, або виявив себе людиною цілком байдужою, чи навіть неадібною в справі формальної мови. Який матеріал постачає в цьому відношенні творчість М. Ірчана? Орієнтуючись на факт, він зробив спробу і вийти за його межі в галузь чистої белетристики. Оdmітьмо в цьому так хибні як і досягнення.

До хиб слід застосувати неорганічне злиття факту й белетристики, що з них не утворилося літературного термo - елементу. Прикладом стає „Батько“, що в наслідок тяжкої сімейної катастрофи божеволіє. Письменник використовує цей факт для зауваженої антирелігійної пропаганди і робить це так: на дворі вис собака, батько й каже: „То вис Єгова“. Дальша „посилка“ така: Єгова вис — значить, прохає простити; і оповідання закінчено зойком старого: — Не прощу! Цей жест викликає в пам'яті уявлення оперованого Єлеазара, бутафорську його жестикуляцію: матеріал орієнтувався на образ, та не досяг його, не переконує белетристично; для життєвого ж він надто надуманий, штучний: компоненти паралелізму (що в таких випадках — завжди гарний acid test письменника) не дали органічної імаจินативної сполуки. Такий же, по суті дешевий паралелізм (виття собаки) письменник повторює в кінці „Апостолів“; таке часте повторення одного прийому безперечно здешевлює його в межах індивідуальної поетики письменника. Не дає цієї ж органічної сполуки і „Смерть Асуара“, де опис грози має сугестивно підготувати наступний суд та кару на смерть; але цей пейзаж залишається поодиноким: принаймні „доцільність“ його ясна одразу й враження не справляє. Лише в цьому плані можна прийняти оцінку Є. Кирилюка: „По о д и н о к і (підкреслення моє — Гр. М - т) картини: буря, суд, нарешті кара на електричному кріслі — зроблено дуже добре.“

Та все це негативний бік справи, що його ж сам письменник і переміг. Вище згадано позитивно формальну оцінку „Фільмів Революції“, зроблену від І. Ю. Кулика, що їм подекуди суперечить оцінка М. Доленго; варто в зв'язку з цим зауважити, що лірично - безфабульна частина „Фільмів“ подекуди продовжує традицію декадентсько - символічну, перепущену крізь призму „космічного“ періоду лірики на початку революції; справжні ж досягнення дає саме сюжетно - матеріальна частина, як це доводить Є. Кирилюк на прикладі „Княжни“ та „Це було так недавно“. Що до новели „Княжна“, то — зауважує Є. Кирилюк — „В ній поєднано актуальну - соціальну тему часів боротьби з гетьманщиною із своєрідним сюжетним побудованням, що являє собою певну подібність до так званої „новели таємниць“, і треба сказати, що ця спроба надати гостро-сюжетовому оповіданню соціального змісту, використати „новелу таємниць“ як одну з численних пригод учасників громадянської війни, М. Ірчанові вдалася, хоч і не без композиційних хиб“. Щодо „Це було так недавно“, то — „останнє оповідання може і не здається тепер чимсь особливим після того, як тему про контр-розвідки, катування й гвалтування так зайаложили наші молодші письменники. Але М. Ірчан у цьому не винний, його новела вражає своєю безпосередністю. Це наче б уривок з чийось споминів, та й з'явилась вона тоді, коли теми ці були цілком свіжі й оригінальні“. Але найвищим довершенням формальної вправності є докладно аналізована „Біла малпа“, яка конче доводить не абияку письменницьку здібність щодо органічного сполучення факту і стилю у плані, зауваженим від В. М. Державіна:

нову (міську канадську) тематику втілено тут в європейську форму: якість і кількість поєднано в глибокому акорді і це стає категоричною запорукою дальшого творчого розвитку письменника. Кінчаючи його індивідуальну характеристику, спинімося на таких рядках „Автопортрету“: „До тонкостів відчуваю красу, та найбільше бачу горя. Кажуть, що й в горю є своєрідна краса, та я не бачу її. В мене горе залишається горем і тому я так рідко сміюся. Часами ненавиджу себе за це, але нікому не кажу. Я бачу розп'яту людину землі, опльовану, опоганену, що вміщає в собі всю людскість. І ця трагедія сучасної людини мучить мене дуже, бо я лише один, а людей мільйони... Досі свого повного слова я не сказав, бо воно на дні душі лежить. Але обманюю себе, що ще скажу, хоч роки йдуть і з кожним новим кроком я все більше розумію глибину двох буденних коротких слів: „немає часу“... Воно б нічого, якби я не був свідомий цього, а так — мука одна, і злість на себе, на умовини, на все.“

Отже письменник не хоче зупинятися в своєму розвитку митця, але умови життя перешкоджали йому. Згадуєш все це мимоволі, читаючи такі рядки все того ж „Автопортрету“:

„Життя накладає на мене надто важкі татарі, і я, вгинаючись під ними, все ж таки не відстаю від перших рядів великого походу. Але я лиш звичайнісінький чоловік і не маю ані подвійних нервів, ні двох пар рук“...

Гадаємо, що з поверненням письменника на Україну колишні несприятливі умови для його творчості кінчилися. Обов'язок радянської суспільності — сприяти М. Ірчанові на шляху його дальшого в орчого зростання!

М. КРИВОРУЧКО

Творчий шлях Янки Купали

Один за одним вийшло 5 томів „Збору творау“ Янки Купали. Купалі тепер 46 років і очевидно, вихід цих творів коли не завершує літературний шлях поета, то принаймні відзначає закінчення якогось певного циклу розвитку. З цього приводу хочеться сказати багато несланих слів.

Вже 25 років минає відколи цей письменник білоруських нив й селянського горя не зраджує свого палкого пера. Чомусь у нас мало знають цього письменника, що прийшов з селянської ріллі і став нашим академиком, а на цьому шляху був і селянином, і прикажчиком, і винником, і бібліотекарем і „рядовим“ царської армії. Проте треба одмітити, що і на батьківщині його, про Янку Купалу написано не багато. Хоч би чим пояснювалося це, але досі про Купалу ми не маємо й десятка статтів, та й ті часто - густо мають випадковий або ювілейний характер.

Народився Купала у сім'ї безземельного селянина, що дуже багато мандрував, шукаючи землі, і нарешті тимчасово заорендував землю в фільварку „В'язанка“ Менського повіту. Тут 1882 року, 25 червня і народився Янка Купала. Життя нещасливо склалося у білоруського поета. На 13 році Купалиного життя умирає його батько і велика сім'я лишається на пеклуванню майбутнього поета. Тут і починаються шукання долі на різних посадах і по різних місцях; проте в своїй службовій діяльності Купала завжди зустрічався з нужденним життям селянина і зібрав величезний матеріал для своєї майбутньої творчості. 1908 року ми бачимо Янку Купалу в Вільні, а з 1909 року в Ленінграді, де він поповнює свою освіту та працює в білоруських громадах, зокрема у видавництві: „Загляне сонца і у наша ваконца“. В ці часи з 1909 до 1913 року і з'явилися найкращі Купалині твори. В часи імперіялістичної війни він потрапляє на деякий час до війська, а коли Білорусь окупувало німецьке військо, він живе в тяжкому сумі за батьківщиною поза її межами. З часу звільнення Менську від польської окупації, Купала там і живе, працюючи у різних журналах та видавництвах.

Так офіційними датами вичерпується нібито й не складне зовнішнє життя поетове, але поза цією зовнішністю ховається багато глибоких дум, поривань, горя за тяжке життя своєї класи і багато радощів за її визволення.

Перший вірш Янки Купала з'явився 15 травня 1905 року у Менській газеті: „Северо-Западный Край“, і названо цей вірш — „Мужик“. У ньому автор заявляє, що він мужик —

— „Заліты потам горкім вочы;
Ці я малы, ці я старык,—
Прадую як той вол рабочы
Бо я мужык — „дурны мужык“...“

Можна сказати, що цей вірш визначає всю ідейну спрямованість дальшої Купалиної творчості. Цей вірш малює селянську долю в буржуазному суспільстві; — в майбутньому Купала дає найкращі полотна цього стану. Після цього багато творів було забрано цензурою, поки нарешті 1908 року вийшла перша книжка творів Янки Купали, — „Жалейка“¹⁾, — і от тепер у першому томі творів Я. Купали вміщено ті вірші, що їх уперше друковано в „Жалейці“. Своім виходом у світ „Жалейка“ зразу поставила Купалу на місце найвидатнішого з усіх білоруських письменників. Тут зібрано вірші того часу, коли Купала поневірявся по багатьох місцях Білорусі, перебуваючи на різних посадах. „Жалейка“ має цілковиту підставу саме так називатись. Вона вся складена з часом сонячно веселих, часом трагічно чорних музичних образів. Ці образи пронизують книжку мов яскраві діаманти і захоплюють свою безпосередністю.

„Жудка стогнуць рэкі,
„Узбураны вясной,
Плачуць мае песні
Галосцяць са мной.

Не стагніце, воды,
Паводкі бурлівай,
Кінце плакаць, песні,
Горка, нешчасліва“...

Або:

„Ой вясна, ой вясна,
За душу ты мілей,—
З табой доля ясна,
З табой жипць вясалей.

Як з'явілася ты,
Лес іначей шуміць;
Узлажыўшы лісты
Як пан думны стаіць“.

Але це випадкові веселі рядки. Життя селянське тяжке. Панське знущання, праця, холод, голод, безземелля, це все знаходить відгук у Купали. Тому більшість пісень його сумні, тяжкі:

„Мяне маці мая не пацешыла родная:
Над колыскай пляла аб цяжкай нядолі,
Яе песням зіма ўтарувала нягодная,
Віхор гетых песень разносіў на полі“.

Або:

„Толькі думы думныя
Чуюць хмары буйныя,
Хвойкі елкі шумныя,
Дый ня людзі чуйныя“...

Але не тільки веселих та сумних пісень співає Купала. Він уміє поетизувати всі види праці наймита чи селянина. Характерна риса, як цих так і наступних книг Я. Купали — є те захоплення, навіть любов, з якою він оспівує селянську працю. В його віршах найдете описи праці і косаря хлібороба, і чабана, і женця, сіяча і т. д.

З цього боку навряд чи можна привести аналогії з поміж інших селянських письменників.

Велику роль в творчості Купали відіграє час року. Людські почуття завжди гармоніюють то з весною, то з осінню і т. ін. Прийом старий, але під пером Я. Купали він молодіє і починає впливати з новою силою.

¹⁾ Сопілка.

Інший зміст має друга книжка творів Янки Купали „Гусяр“, що вийшла 1910 року й теж уміщена в першому томі „Збору Творау“. Коли в першій книзі ми чули пісні, ба навіть співи, часто мрію за особисте щастя, то друга книга вщерть сповнена яскравим соціальним змістом; класові суперечності дореволюційної Білорусі, та й Росії виходять на поверх і робляться переважним мотивом. Тут всі вірші присвячено селянським стріхам. В цій книзі зібрано вірші, писані в 1908 — 1910 роках, це часи реакції і вона справили свій вплив на книжку. Не кажучи вже про те, що тут підібрано вірші головню меланхолійного характеру, тут навіть в образах почувається вплив реакції. Як образ, дуже часто зустрічається хрест, „хрести“, оспівується безземелля, автора опановує сумнів у тому, чи ще зійде сонце, а головне, що в такому стані проходить „за годом год“.

Як тут весела сьпяваци,
Думкай веселіца,
Калі ў беднай маеі хаце
Сонца жиць баіцца“...

З тяжкої дійсности часом автор тікає до природи, гадаючи приглушити свої жалі, але все здається, що забагато „гора і сльоз“ щоб можна було знайти заспокоєння.

Характерно, що в цій книзі вже менше „пісень“. Очевидно дійсність дореволюційної Росії знищувала бажання співу у того письменника, який писав про горе та радощі найбіднішого селянства!

Тепер ми підходимо до тому другого, в якому Купала виявився з такою силою, надхненням та мистецтвом, з яким піде не проявлявся. В цьому томі вміщено книгу „Шляхом життя“, видану 1913 року вперше, і вдруге 1923 року. Книжка розбивається на сім відділів: 1. „Бацкаушчыне“ 2. „По межах родных“ 3. „Для яе“. 4. „Наша веска“. 5. „Сваім і чужим“. 6. „Байкі і оповесці“. 7. „Переклады з польскае мовы“.

В цій книзі поет робиться чи не найяскравішим з тогочасних слов'янських народників. Проте чомусь ми звикли при слові — „народник“ неодмінно уявляти перший стан народництва з побожністю до абстрактного селянства, культурництвом і т. д., в той час, як народництво не є щось одноманітне. Проте тут не місце розбирати докладно ідеологію тієї течії народництва, що до неї треба прилучити і Янку Купалу. Він воліє оспівувати життя тієї верстви селянства, яка пролетаризується. Безземельний селянин, сирота, вдова, наймичка, — це герої Янки Купали.

„Не спадзейся сын і матка,
Ад жыцця патолі,
Ні канца, а ні пачатку
Вашай горкай долі“...

Багато віршів у Купали присвячено долі найбіднішого селянина.

„За ўсю працу, за ўвесь труд,
Зьвярнуцца к каму?
Камень голя там і тут
Платаю яму.
.....
Так ідзе за годам год;
і не пагледзіш.
Ачапіў Мікіту звод
Лег пад белы крыж.
.....

Проте тяжка доля селянська, злидні, нужда не вічні. Твори сповнені чекання. Поет жде і вірить у кращі дні. Навіть милуючись тим, як на лузі косять косарі, Купала задумується:

Щі даждуся калі кос і песен каспоу
На другой, на вялікай касбе...

Драматичний доробок Янки Купали, вміщений в третьому томі, — не великий. Тут ми маємо велику драму. „Розкидане гніздо“, з селянського побуту, написану 1913 року, „Тутейшія“ — комедія в чотирьох діях з Менського побуту, в часи різних переходів і змін влади, писана 1922 року, а також два невеличких жарти: „Паулінка“ та „Примак“, обидва писані 1912 — 1913 років.

З усіх цих п'єс тільки „Розкидане гніздо“ взято з тої стихії, до якої здавна належав Янка Купала. Канва цієї драми така. Селянина Лявона Забліка поміщик викидає з насиженої землі, господарства і хати. Лявон не може покинути своєї хати, протестує, але його зусилля марні, бо хату його розкидають. Це його так вражає, що він робить собі смерть. Його діти „розлізлися межі людьми“, — старша дочка впадає в неславу через сина поміщика, а потім божеволіє, а син Лявона, — Симон підпалює панський маєток і йде шукати долі та кращого життя. Стара мати з дітьми йде жебракувати.

Не дивлячись на такий барвистий, хоч і не новий сюжет, Янка Купала проте не знайшов змоги пристосувати до сцени ці картини. В цих актах багато розмов і мало динаміки і дії.

Друга п'єса, на якій варто зупинитись, — це „Тутейшія“. В сій комедії введено низку типів, що мали місце в часи громадянської війни. Місце дії — місто Менськ. Головний герой — „колежський регістратор“ Микола Зносак, який з приходом кожної влади, пристосовуючись до неї, перефарбовується на інший колір, і т. ч. береться за різну роботу. На цьому тлі всілякі комічні епізоди. Крім головного героя введено ще деякі тогочасні типи, прим. Сьпычині — „професор“ і т. ін. Проте в цих типах багато нежиттєвості, штучності, як в їхніх учинках, так і особливо у мові, і через те, закінченого враження книга не дає.

Решта два сценічні жарти не займають такого місця в творчості Купали, щоб на них слід було зупинятись. Взагалі ж як висновок треба зазначити, що Янка Купала — лірик, і його драматичні спроби ще з більшою наочністю це підкреслюють. Не можна не погодитись з думкою проф. Замоціна, який зазначив: „... йому мало вдалося дати і повну символістичну драму і спроби побудувати сатиричну комедію в карикатурно-фарсових тонах“ („Узвышша“ 1927 р. ч. 2.)

Четвертий том складається з поем, чи вірніш з драматичних поем, яких тут три оригінальних і дві перекладних. Найвидатніша з поем Купали є „Сон на кургане“. Ця поема являє собою надзвичайно влучну композицію багатьох ліричних фрагментів, дуже часто різноманітних своїми настроями. Вона кардинально відрізняється від усієї творчості Янки Купали тим, що не реагує так безпосередньо на довколишні явища соціального життя. Фактична канва являє собою синтезу багатьох попередніх романтичних — і навіть більш того — символічних сюжетів. Дієві постаті це перш за все „Сам“, — людина опанована вічними шуканнями, а поруч його русалки, відьми, „Чорний“ і нарешті реальні люди. Їхні взаємовідносини спричиняються до трагічних ситуацій.

Такого роду творчість культивована давно і завжди була тихим захистом для людей, що або відірвались од своєї класи, або, бачучи

загибель своєї класи, воліли тікати в царство мрій, або нарешті людей, що не маючи заспокоєння од ран власних і класових, хоч на час одри- вались, поринали в царство мрій, романтики, символів та абстрактних образів... Такого ж порядку явище і з Купалою. Мені здається, що ми за це не можемо судити автора. Так було з багатьма великими творцями.

Яскравим контрастом є друга драматична поема, під заголовком „Адвечная песня“. Тут майже цілком реалістично змальоване життя бідняка - селянина з моменту народження до смерті. Кожна окрема „проява“ є якийсь окремих момент з селянського життя. Цих моментів дванадцять, а саме: 1. Хрестини. 2. На службі. 3. Весілля. 4. Весна. 5. За сохою. 6. Літо. 7. Косовиця і жнива. 8. Осінь. 9. Зима. 10. Свято. 11. Похорон. 12. На могилках. У всіх цих картинах повторюється в звичайних народницьких фарбах життя селянина в якому:

„Рідкі сьмехі і пацехі
Часты сьлезы і бяда“.

Третя драматична поема „На папасе“ малює образ селянського агітатора в часи 1906 року і те співчуття, яке йому висловлюють селяни, коли його мають зловити царські урядовці.

Крім цих трьох оригінальних речей тут ще вміщено переклад на білоруську мову „Слова о полку Игореве“ та переклад лібрета до опери „Галька“, але переклади взагалі не підлягають нашому розглядові.

Зводячи підсумки до драматичних поем Купали, треба зазначити, що цей жанр притаманний авторові, й ці поеми є найкращі в Купалиній творчості. Хоч композиційної стрункості тут може й менш, ніж у поемах Лесі Українки, але Купала виграє великим ліризмом та образністю.

П'ятий том творів під заголовком „Спадщчина“ містить в собі вірші, що не увійшли в будь яку з попередніх книжок автора і не зв'язані з ними тематично чи іншими ознаками. Обіймає цей том вірші, що писались починаючи з 1906 року і кінчаючи 1918. Крім загальних для Купали пісень селянської недолі, тут є ще деякі нові мотиви. Характеристично те, що у попередніх книжках не зустрічається поезій кохання, а в цьому томі вони посідають чимало місця. Переважає лірика нещасного кохання, це нещастя виникає на мастковій, класовій основі, — неможливість задоволення кохання через багатство - бідність закоханих серць і т. ін. Другий новий мотив дає війна. Треба згадати, що Білорусь під час імперіалістичної війни була зруйнована частинно фронтом, а частинно прифронтовим розташуванням російського війська, що займало майже увесь її терен. Купала не міг спокійно споглядати тяжкі картини свого краю і болі його виливались у багатьох віршах, де малюються пожежі, тривоги, бурі, порожні ниви, села, сироти - діти, де летить кров, і так проходить за роком рік. Вже надходить весна 1915 року, а на її прапорі чорними літерами написано: „Війна“. Автора охоплює жах: чи це коли скінчиться? Навіть один час, а саме 1916 - 1917 р.р. перо випадає з рук Купали, і ми не бачимо зовсім творів, щоб були датовані цими роками.

Увесь п'ятий відділ цього тому присвячено обробкам різних народніх легенд, переказів і т. ін. Найвидатніші з них це дві: „Могіла Льва“, де переспівується народня легенда про заснування Могилева на Дніпрі, а друга — це відома українська пісня про Бондарівну, що являє собою повну переробку на білоруську мову, при чому доповнена

деякими деталями. Кінчається цей том байками, невеличкими сатирами та епіграмами на тогочасні громадські теми.

Цим поки що і кінчається „Збор твору“. Ще передбачається випуск шостого тому творів, до якого мають увійти старі вірші, не друковані до революції через цензурні та інші умови, а також нечисленна кількість віршів, написаних вже за радянської влади. Кажу нечисленна кількість тому, що кепське здоров'я авторове відбивається на його плодovitості. Ще треба відзначити, що вже проходить рік з часу виходу п'ятого тому, а шостого ще нема і невідомо, коли буде.

Для більшої повноти огляду треба ще хоч дещо сказати про художні засоби Янки Купали.

Для того, щоб найближче до цього питання підійти, треба мати на увазі, що Купала з'явився в той час, коли білоруська національна література пробивалася невеличким струмком і цілком годувалася сусідськими літературними традиціями, не маючи змоги утворити своїх власних. Янка Купала, не пристаючи цілком до будь якої певної школи в своїй творчості, однак, використовує кращі досягнення різних шкіл. В Я. Купали не диво найти цілком романтичний сюжет з відповідним офарбленням і поруч з ним цілком реалістичну картинку:

„Клумах з кніжками пад пахоў,
Думах поўна галава
Там у школу даўнім шляхам
Сышле сельская дзятва...“

А поруч з цим:

„Ступіш... і гадаіны в'юцца ля ног,
Крыкнеш... не чуоць камені,
Рукі працягнеш ты повея трыгво —
Ласкі ня знаюць паленьні...“

— цілком символістичні рядки.

Проте у Купали не той символізм, де „письменники скеровували свою музу у бік оспівування тілесних потреб, низьких інстинктів, самолюбівання, богошукання... де письменники фактично допомагали зміцнюванню реакції і морального розкладу“ (Жылуновіч). Це символізм той, що зародився серед революційної напівнародницької інтелігенції, і мав певні революційні ознаки.

Коли говорити про місце Купали у білоруській літературі, то без ніяких перебільшень можна сказати, що його роля в ній величезна й навіть наближається до ролі Шевченка в українській літературі. Спільність між двома талантами проходить через усі галузі творчості, починаючи з тематики, освітлення сюжету і кінчаючи тим, що обидва з'явилися чинниками відродження своєї національної літератури. Для Купали Шевченко завжди був „батьком милим“ „українцем славним“, його пісня „знайшла відголос в серці білоруським“. Найтепліші і найсердечніші вірші Купали присвячені пам'яті Шевченка. Два великих слов'янських імення мають стояти поруч, хоч розділені вони часом і суспільними обставинами.

Проф. І. А. КУНІН

Філософія виразності людського голосу

ПЕРЕДМОВА

Нарис, що його подається до уваги читачеві, з багатьох причин не має на меті правити за практичний підручник для повсякденної акторової роботи. Таке завдання — написати практичний підручник — я маю на думці розв'язати незалежно від цієї роботи. А тут я висловлюю міркування загально-теоретичного характеру. Я бажав — мірою своїх сил — висвітлити деякі питання, що хвилюють актора й неминуче повстають перед ним, якщо тільки він цілком серйозно ставиться до свого фаху. Насамперед я намагався розкрити зміст поняття „світовідчуження“, саме — соціально-психологічний його зміст; з цим поняттям стикається повсякчас не тільки актор, але й діяч усякого мистецтва.

Далі, я намагався відшукати шлях, що на ньому можна встановити загальні, постійні принципи виразності голосу, сказати б, постійні величини, що звичайно тонуть у різноманітності художнього звучання в драмі. Мені хотілося допомогти тому, щоб наука про виразність людського голосу була піднесена на справді теоретичну височину. Але я вважаю за потрібне рішуче заявити, що в цьому питанні, що мене хвилювало, я чужий будь-якого догматизму. Не слід гадати, нібито до акторової роботи не можна підходити якось інакше. Насамперед, у мене мова йде тільки про виразність г о л о с у; інші питання можуть бути висвітлені, треба гадати, з інших поглядів — наприклад, теорія жестів, рухів, тощо, але й до самої виразності голосу можна підходити інакше, бо голос — це надзвичайно складне, багатобічне, живе природне явище. Цілком природньо, що його можна вивчати й навіть треба вивчати з різних поглядів.

Мені самому довелося довго розробляти в себе мій с л у х о в и й д о с в і д і в різних наукових методах шукати собі пунктів опертя, перше ніж я спинився на тому шляху, що його пропоную читачеві увазі.

Природня річ, у цій царині знання, ще далекій від остаточного наукового розроблення, мені доводилося, шукаючи нових шляхів, обмінюватися думками з особами, що цікавилися моїми шуканнями; тут дуже корисний був мені професор Київського ІНО та Київського Музично-Драматичного Інституту Н. І. Перлін. Вважаю за свій обов'язок скласти йому тут мою подяку за ті його думки, що частково відбилися в цьому нарисі.

I

Хто зустрічався з сучасними визнаними діячами мистецтва, той може замислюватися над одним фактом. Факт цей повний значення. Він полягає в тім, що багато художників перебуває тепер глибоку

кризу світорозуміння. Можна сказати, що ми маємо перед собою не так кризу в середині єдиного світорозуміння, як конфлікт між світорозумінням і світовідчуванням. Можна сказати це, хоч поняття світовідчування, на жаль, не відзначається ясністю і виразністю. Річ у тім, що художникові трудно погодити емоційне сприймання життя з науково-теоретичним з'ясуванням світу, що йому трудно погодити повне нерозгаданого змісту ставлення до природи, до смерті, до мистецтва, до подій історичної боротьби — з мовою розуму, якою говорить наука. Коротче: він не знає, як погодити містику з діалектичним матеріалізмом.

Часами цей конфлікт набирає справді трагічного характеру. Художник широ приймає філософію діалектичного матеріалізму. Його діяльність не суперечить всеосяжній, основній тезі: „буття визначає свідомість“; часто художник бачить, що історія — то є боротьба класів; він легко розуміє економічні пружини класових інтересів, він визнає диктатуру пролетаріату. Далі в художньому світовідчуванні немає нічого такого, що повставало б проти діалектичної логіки. Наш художник не буде боронити формальної логіки. Навпаки! Доктрина про суперечність, полярність, рух (надто — рух!) знаходить широке застосування в практиці художньої роботи. Правда, мистецтво стоїть осторонь від питань про тонкощі співвідношення якості і кількості і т. ін., але й тут не можна думати, щоб художник давав перевагу недіалектичному тлумаченню їх перед діалектичним. Він визнає, — основні і неосновні — засади діалектичного матеріалізму, але... Наче зовсім в іншій площині лежить світ, який в нім звучить і проситься назовні. Здається, що він і не повинен гамувати емоційного приймання світу зводом теоретичних засад.

Однак, тяжке становище художника (музиканта, актора), ще виразніше зрозуміємо, коли порівняємо його з становищем, наприклад, марксиста-революціонера в тім самім питанні. Справді. Уявіть собі доброго марксиста-революціонера і спитайте себе, як у нього стоїть справа з погодженням світорозуміння і світовідчування, або теоретичного і емоційного ставлення до світу. І ви побачите, що у нього, марксиста-революціонера — з питанням погодження світорозуміння та світовідчування справа стоїть зле, або в кожному разі не зовсім добре. Припустімо, що в головному для нього, себто в революційно-громадській діяльності, суперечностей нема, що і еволюційні і теоретичні мотиви ведуть його революційність в одному напрямку, і що, значить, немає потреби протиставити в цій царині його світорозуміння „світовідчуванню“, і в цій царині справа стоїть добре. Але в інших галузях погодженості нема. Марксист-революціонер приходить на концерт і слухає 5-ту симфонію Бетховена. Серйозно, чи не серйозно дав Бетховен з'ясування першим тактам симфонії („так доля стукає в двері“), проте безперечно, що бездонна глибина емоційних переживань, замкнена в симфонії, немає видимого зв'язку з жодним принципом діалектичного матеріалізму.

Так само нема погодженості в відчуванні природи. Марксист-революціонер попадає, скажімо, в ліс, лягає під соснами, дивиться на хмари і „розчиняється“ в „блаженному“ теплі сонячного проміння. Але який зв'язок між цими елементами світовідчування і кривою страйкового руху у Франції? Практично нема цього зв'язку, хоч абстрактно-теоретично його може вдалося б встановити. Або — відношення до смерті. Здавалося б, яке часте, яке не випадкове, узалежнене, закономірне явище!

І проте не знайдеться півпроцента свідомих людей, що ставилися б до смерті теоретично. Навпаки, раз - у - раз виникає незрозумілий жах перед смертю, подув містичного холоду, відчуття тайни. Нехай „світорозуміння“ каже одно, а „світовідчування“ тут не говорить, а кричить інше.

І проте нас мало турбує відсутність повної погодженості теоретичного і емоційного ставлення до світу в марксиста - революціонера. Річ у тім, що в його психіці питома вага світорозуміння остільки більша від питомої ваги „світовідчування“, що він пильнує тільки погодженості і чистоти світорозуміння, а світовідчування залишає на призволяще.

Нехай яке буде його сприймання моря, землі, музики, це може й не відбитися на його світорозумінні, яке є науковий соціалізм.

Інша річ — художник. В його психіці світовідчування займає більше місця ніж світорозуміння. Його свідомість звернена переважно на емоційне сприймання життя, на побут, на природу, на смерть тощо. Ба й більше: ця спрямованість свідомості становить підвалину його художньої діяльності. Цілком природне його бажання, щоб таке важливе для нього ставлення, приміром, до кохання, стояло не поза світорозумінням, як випадковий епізод, а щоб воно входило в його світорозуміння, як частина, як елемент.

Цілком природне його бажання, щоб світорозуміння могло висвітлити всі окремі моменти його діяльності. А як емоційне сприймання світу становить джерело його художньої діяльності, як художня діяльність є його життя, хліб і повітря, то цілком природно також, що він хоче, щоб його світорозуміння не тільки ясувало сприймання природи, людей і інше, але щоб це світорозуміння стало для нього теорією його діяльності, щоб це світорозуміння було теорією його мистецтва. Іншими словами, здаючи чи не здаючи собі з того справу, художник має підставу бажати, щоб його світорозуміння було підпорядковане світовідчуванню, щоб світорозуміння служило світовідчуванню, організовувало і виправдувало його. Але таке світорозуміння, яке виростає із суб'єктивного емоційного сприймання світу, не може витримати доторку критики з погляду науково - філософської системи.

Тому повинна бути зрозуміла боротьба художника з самим собою, коли він розв'язує проблеми, що випливають з цього. Очевидно, тут справді можливі тільки два шляхи: або треба підпорядкувати світорозуміння світовідчуванню, а тоді, як ми побачимо далі, неминує виникати містична інтерпретація світу, або треба підпорядкувати світовідчування світорозумінню, чи, справедливніше, само світовідчування зробити об'єктом наукового дослідження. Природно, що ми думаємо йти цим другим шляхом. Наукове дослідження світовідчування, як підвалина художньої діяльності, повинне стати, разом з тим, дослідженням елементів цієї чи тої галузі мистецтва. Це завдання надзвичайно тяжке, потрібне довгої колективної роботи. В нашому нарисі ми обмежуємо своє завдання на аналізі елементів світовідчування, зв'язаних з одною галуззю мистецтва, мистецтва звучання, мистецтва звукової виразності.

II

Отже ми прийшли до потреби піддати теоретичній аналізі елементи світовідчування. При тім ми сподіваємось, що вивчення світовідчування повинне привести до теорії певної галузі мистецтва, а саме

мистецтва звукової виразності. І у нас є підстава бути певними того, що між аналізою світовідчуження і теорією звукової виразності справді існує глибокий внутрішній зв'язок.

Принаймні, як ми побачимо далі, міркування про звукову виразність приведе нас назад до світовідчуження. Це і є доказ спорідненості проблем.

Звернімося перш за все до питання, як повинне виникати і на чім повинне базуватися вміння актора свідомо послуговуватися засобами звукової виразності. Це вміння складається з суми знань і з суми навичок. Коли ми помиримо питання про те, як досягається набуття певних навичок і засобів, то перед нами остається завдання з'ясувати шляхи набуття суми знань. Отже ми переходимо до питання про те, як виникає знання. Але знання, як бачиться, у всіх галузях підчас свого виникання іде однаковими шляхами. Воно починається з засвоєння суцільних конкретних предметів, потім іде дорогою розчленування („дисцернування“) (термін Н. Перліна) єдиної речі на окремі частки, деталі, сторони, відношення, дорогою вивчення абстрактних співвідношень в шуканні постійних величин; далі знання, комбінуючи знайдені постійні величини, вертається до суцільного, многобічного, всеосяжного засвоєння конкретної речі.

Саме так розглядає Фридрих Енгельс розвиток знання в славетній передмові до „Антидюринга“. Енгельс гадав, що первісне пізнання в своїм естві діалектичне, себто всебічне і конкретне. Розвиток наук, на думку Енгельса, надто ж велетенський науковий поступ новітніми часами розклали єдине знання на ряд ізольованих одна від одної „метафізичних“, формально-логічних постійних і відокремлених закономірностей. І аж останніми часами наукова думка вертається до діалектичної методи. Енгельс відзначає, що метафізичність думання була неминучим наслідком поступу наук, себто була неминучим шаблоном розвитку знання. При тім Енгельс каже, що стародавні греки були природні діалектики.

Треба визнати, що вислову „природні діалектики“ ужив Енгельс необережно, бо людина так само мало „з природи“ може думати діалектично, як і формально-логічно. І те і те залежить від історичних процесів і шабля розвитку знання. В кожному разі, важливо нам тут визнати те, що, перше ніж перейти до сусіднього пізнання об'єкта, треба пройти через дослідження абстрактних постійних величин.

В зв'язку з цим треба оцінювати конструктивізм, як методу художнього виконання. Можна сказати, що перше гаслом виконавчого мистецтва був „художній образ“. Від виконавця вимагалось, щоб у його свідомості був виразний, викристалізований образ того, що він має виявити в своїм виконанні. Образ повинен був втілюватися в грі актора. Образ, з цього погляду, становить методу досягнення художності.

Конструктивізм підносить вимогу, щоб виконання утворювалося з наявних елементів даної галузі мистецтва: ритму, ладу, просторовості і інше. Ці елементи в природі окремо не існують. Вони постійні, бо в противному разі неможливо було б ні встановити їх, ні скористуватися з них. Вони абстрактні, бо відтягнені від конкретної суцільності дійсного виконання: Ці елементи становлять вихідний пункт для виконання і є разом з цим наслідок довгого попереднього досвіду в розвитку мистецтва. Навпаки, художній образ або — пристосовуючись до тої галузі мистецтва, що нас цікавить, — „звукообраз“ є індивідуальне, суцільне, конкретне. Він охоплюється інтуїтивно, при нім цілість є вихідний пункт, а елементи можуть бути зовсім не усвідомлені.

млені. І треба визнати, що таке інтуїтивне сприймання цілості є діло трудне і потребує високої культури і довгого тренування; і може цілком до речі і своєчасно підносять тепер конструктивізм як школу, бо широкі маси, що прийшли до творчості, легше засвоюють порізнені, але постійні елементи, ніж виявляють здібність до інтуїтивного охоплення цілого явища.

Одначе, треба ясно розуміти, що ці дві методи, хоч які вони відмінні, зовсім не виключають одна одної. Навпаки, вони повинні одна одну доповняти, себто звукообраз повинен бути завершенням конструктивного виконання. Звукообраз тільки тоді буде мати свою дієву силу, коли він наперед буде усвідомлений в своїх елементах.

Правда, актор не повинен думати про елементи образу, який в його свідомості набув конкретності, вимовності, виразності, але, проте, попереднє знання конструктивних елементів, поза його свідомістю, полегчує, доповнює і удосконалює художнє виконання.

В кожному разі, в цій мистецтві ми бачимо ті самі моменти, що й в розвитку знання: нерозчленовану цілість, окремі моменти цілості, і знов розчленовану цілість, цілість на вищому шаблі, яка обіймає собою, як синтеза, оба попередні шаблі. Отже ми заявляємо, що найближче наше завдання встановити постійні величини. Питання тільки, в якому напрямку їх шукати.

III

Теорія звукової виразності, як і всяке систематизоване знання, повинна стати наукою. Її зміст — звучання голосу, систематизація типів звучання і з'ясувань їх. Але в чім може полягати з'ясування типів звучання? Чи воно повинне перебувати в сфері самого звучання, чи з'ясування повинне полягати в тім, щоб встановити, як відноситься звучання голосу до інших фактів, що лежать поза сферою звучання. Питання це має принципову вагу. Безперечною основою нашої теорії повинні бути самі факти звучання. Тому обробляти теорії звучання повинні люди, які перш за все уміють чути звукову виразність.

Так само ця наука звертається до тих, котрі вміють чути. Себто треба вміти не знаходити в чутому заздалегідь дані факти з поля тої чи тої науки, а навпаки, перш за все приймати звукову виразність, а вже потім відносити її до якихнебудь теорій. В цій теорії чути є основа всього побудування, як фізичне явище є основа фізичної теорії. Не те треба чути, що підказує теорія, а треба теоретизувати, що підказує слух. На жаль, в теорії звукової виразності не так видно, що зміслове повинне бути основою, як в інших науках. Це дається з'ясувати тим, що основні факти в інших науках можна звичайно бачити, чути, доторкатися до них, а в цій науці — тільки чути. Але від такого обмеженого способу впливу на нас основні факти не гублять своєї принципової ваги — саме основи. І можна попередити, що особам, які не відчують в собі досить здібності чути, взагалі нема чого робити з цим питанням, зокрема читати цю книжку.

Одначе, з'ясування цих фактів як раз повинне перебувати поза цими фактами. З'ясування полягає в тім, що встановлюється відношення до інших фактів. Значить, чудно було б думати, що з'ясування звукової виразності повинне міститися саме в звуковій виразності. А тимчасом, такий погляд тепер пробиває собі дорогу. Для більшої ясності питання вважаємо за потрібне зупинитися на визначному явищі російської філософської думки, — філософських творах

А. Ф. Лосева. Лосев сам називає себе „мітологом“, або „феноменологом“ і діалектиком. Ми не сумніваємося в тім, що він перш за все ідеаліст. Лосев енергійно розвиває думку, що з'ясування музики повинне виходити з самої музики. „Разумеется, можно сколько угодно изучать физическое основание музыки, но это будет физика, химия, механика, физиология или какаянибудь другая наука о материи, но во всяком случае не наука о музыке“¹⁾. „Воздушные колебания не имеют никакого отношения к музыке, как к таковой“²⁾.

Так само вивчення фізіологічних процесів, зв'язаних зі сприйманням музики, на думку Лосева, абсолютно ніякого відношення до справжнього феномена музики не має, і так само психічні процеси можуть становити зміст психологічної науки, але ніяк не науки про музику. Аналогічні думки Лосев розвиває і в „Диалектике художественной формы“. Так, говорячи про психологічні теорії почування, він глузує з спроб з'ясувати почуття з фактів, що лежать поза самим почуттям: „Если вы не знаете, что такое чувство и только еще хотите узнать об этом из фактов, то почему вы не начинаете с анализа некоторых весьма определенных фактов и углубляетесь в одну специальную и определенную область, а почему не изучаете сапоги и свиные хрюшки“³⁾. Так само в з'ясуванні художньої форми Лосев — відмовляє цінності всім тим теоріям, які пробують з'ясувати художність з емпіричних фактів. Однак, ми ніяк не можемо погодитися з Лосевим. З'ясування явища не може виходити з нього самого. Досить простежити, чим сам Лосев старається заступити методу, яку він відкидає: він теж починає з понять, які „неспецифічні“ для художньої форми. Він починає з діалектики поняття „одного“, переходить до поняття „інаковості“ і т. і. Можна подумати, що ці поняття з самого початку входять в поняття художньої форми і виводяться з нього. Щоб переконатися в тім, що це не так, послухайте слів самого Лосева: „понятие художественной формы есть весьма сложный и довольно отдаленный от начала диалектический этап мысли, так что оно вмещает в себя много разных других предшествующих категорий, возникших на линии от начала диалектики до момента вывода художественной формы. Как таковые, эти категории, разумеется, для понятия художественной формы совершенно не специфичны, хотя она также необходимо их предполагает“⁴⁾. Отже для того, щоб з'ясувати специфічність художньої форми, Лосев починає з категорій, які для художньої форми „совершенно не специфичны“, себто робить те саме, що й ми. Різниця тільки та, що ми цих неспецифічних категорій шукаємо в реальному бутті, а Лосев ці неспецифічні категорії вишукує в сумнівних щодо реальності фактах „одного“, „інаковості“ і т. далі. Нетрудно зрозуміти, що похід Лосева проти неспецифічних категорій є похід не проти „неспецифічних“, а проти реалістичних і матеріалістичних категорій, що цілком відповідає духові феноменологічного ідеалізму.

Лосев вважає за зайву річ відрізнити зміслову основу теорії від раціонально шуканих з'ясувань фактів. Визнаючи, що звукова виразність, яку охоплює слух, є основа побудування, ми залишаємося при давнішому переконанні, що з'ясування звукової виразності лежить поза звуковою виразністю.

¹⁾ Лосев „Музыка, как предмет логики“. Ст. 7.

²⁾ Там же.

³⁾ Лосев. Диалектика художественной формы. Стр. 149.

⁴⁾ Там же.

IV

Людський голос відрізняє одну людину від другої настільки, наскільки люди взагалі різні. Дуже трудно знайти двох людей з однаковими тембром голосу, і ми дуже легко пізнаємо по голосу людину. Факт цей надто відомий, але зовсім не простий. Так само відомий факт, що ми легко пізнаємо по голосу настрій людини. Але цей факт ще менше простий. Незрозуміло, справді, яким чином „настрій“ впливає на голосові в'язла, на голосовий апарат людини. Ба й більше, настрій людини впливає не тільки на її голосовий апарат, але виявляється також і в грі на першому - ліпшому музичному інструменті. Адже настрій людини не має безпосереднього зв'язку з струнами інструменту і, проте, він легко передається звучанню інструмента, майже так само легко, як і голосові носія настрою.

З фактів цього роду очевидно і виходить, що в виявленні настрою бере участь цілий організм. Звідси є змога зробити висновок, що дослідження різних типів звучання, дослідження способів звукової виразності повинне йти дорогою аналізу самотичних процесів. А звідси знов же можна було б висновити, що наша наука, себто теорія звукової виразності, повинна спиратися на біологію. Проте зовсім не треба поспішати з таким висновком. Певна річ, не можна заперечувати, що наука про внутрішню секрецію, рефлексологія, психологія і інші біологічні науки кидають багато світла на процеси, зв'язані з звучанням людського голосу. І в дальшому розвитку цих наук ми сподіваємося знайти для себе ще корисніші і глибші істини. Проте наукова аналіза звукової виразності повинна піти зовсім іншою дорогою. Візьмімо на увагу ту практичну мету, яка кличе до життя науку про звукову виразність. Ця практична мета полягає в досягненні максимального впливу на аудиторію. Коли ми вглянемося в саме поняття звукової виразності, то побачимо, що воно вже в собі містить наявність того, або тих, на кого треба впливати звуковими засобами. Фактично, виразність є здібність до виявлення афективного або розмислового життя перед іншими людьми. Факт звукової виразності має в собі дві сторони: одна сторона — зв'язок між тілесними процесами і характером звуку; друга сторона — здібність людей, що оточають нас, сприймати характер звуку, як вияв саме такого, а не іншого фізичного стану. Тому звукова виразність — драматична, вокальна, інструментальна — має в собі певний соціальний момент. І хоча голос належить людському організмові, а людський організм є ланка в ланцюгу біологічного розвитку, але з другого боку — людина є частина суспільства, і виразність виявляється в стосунках між людьми.

Тепер спитаємо себе, чи не треба цю соціальну сторону звукової виразності зробити вихідною, основною, себто, чи не треба підпорядкувати соціологічному вивченню звукової виразності інші методи вивчення цієї галузі мистецтва.

Річ у тім, що наше завдання — вивчати зовсім не всі взагалі можливі зміни в людському голосі і в звучанні інструменту. Коли слухач сприймає певне звучання, як вияв гніву, або як пестощі, ніжність, співчуття і інше, то ці типи звучання справді повинні бути об'єктом нашої науки. Всі ці звучання виявляють собою не просто голосові процеси, а характеризують ставлення людини до людини. Навпаки, коли в голосових звучаннях нема елементів відношень людини до людини, то там, як бачиться, нема поля діяльності для нашої науки. Певна річ, нас не цікавить питання про те, як навчитися

наслідувати спів-птахи, наприклад солов'я; не належить до нашого вивчення черевовідування і т. і. І більше того, нам здається не випадковим той факт, що в театрі рідко коли доводиться чути детальне відтворення в звуковій вияву якихнебудь фізичних страждань. Діставши рану, герой поспішає вмерти, або бути винесеним з сцени і це робиться тому, що звуковий вираз болю сам від себе, без відношення до інших людей, позбавлений естетичного характеру. Не в драмі, що має звучати з сцени, а приміром в епосі, в романі можна знайти дуже докладні і дуже глибокі описи фізичних страждань. Але ці художні твори зовсім не обчислені на звучання, вони, порівнюючи з театром, мають інший художній матеріал.

Коли ж в театрі ми і чуємо щось подібне, себто вираз фізичних страждань, то треба думати, що це робиться для збільшення враження від якоїнебудь несправедливості, якоїнебудь жорстокості і т. інш. В кожному разі, ми хочемо сказати, що основа звукової виразності — вираз стосунків між людьми, або, інакше висловлюючись, соціальне буття людини. Тому знов таки соціологічний погляд добирає проблеми, що входять в нашу науку, і, значить, становить основу побудування.

Нічого дивного немає в тім, що аналіз звукової виразності примушує нас керуватися переважно соціологічною методою. В цій нічого дивного немає тому, що соціологізм є вісь наукового світорозуміння. Проте не можна задовольнятися на проголошенні соціологічної методи. Соціологічна метода в мистецтві на жаль часто більше дбає за проголошення своєї цінності, ніж за саму роботу.

Коли ми з певністю можемо сказати, що уже в простому факті звукової виразності є елемент соціальності, то з другого боку ми розуміємо, що ця соціальність виразності не є первісна в історичному розумінні.

Соціальна виразність звучання не є первісна — це значить: перше, вона повинна бути з'ясована з інших простіших фактів соціального життя людей; і, подруге, вона виникла не зразу і в своїм теперішнім стані залежить від довгої попередньої історії людей. І хоча корінням соціального життя є життя продукційне, проте навряд чи було б доцільно шукати в продукційному процесі з'ясування звукової виразності у всіх її проявах. Коли б ми почали своє з'ясування, керуючись соціологічною методою, з продукційного процесу, то неминуче збилися б з дороги. Річ у тім, що шлях від продукційного процесу до психології сучасного слухача надзвичайно довгий; нам довелося б аналізувати всі посередні ланки, класові відносини різних епох, класові інтереси, класову мораль в цілیم багатстві її відтінків; тоді теорія звукової виразності на наших очах розрослася б в універсальну соціологію, яка охопила б всі сторони життя. Однак ми не почуваємо себе здібними до такої грандіозної роботи. Незрівняно доцільніше звернутися зразу до найближчих посередніх ланок і показати, котрі з них можуть кинути світло на проблему, що нас цікавить.

Раніше ми бачили, що перед артистом стоїть завдання підвести під теорію своє світовідчування. Тепер ми бачимо, що перед артистом стоїть завдання з'ясувати звукову виразність, і, як пам'ятає читач, ми зазначали, що ці дві проблеми будуть нерозривно зв'язані. І справді, ми хочемо сказати, що наше світовідчування і факти звукової виразності залежать від одної спільної причини; і може здатися на перший погляд парадоксальним, що ця спільна причина з соціологічного погляду є мораль і, значить, в класовому суспільстві —

клясова мораль. Ми підкреслюємо: з соціологічного погляду. Бо ми не можемо сказати, що світовідчування людини не залежить від її психофізичної структури. Безперечно, спадковість, стан здоров'я, взагалі, ціле життя організму робить потужний вплив на світовідчування; але ми хочемо сказати, що всі ці безперечні причини підпорядковані соціальним причинам, з яких найближча до світовідчування — клясова мораль. І так само мораль, і зокрема клясова мораль, є домінуюча причина звукової виразності. Уґрунтувати це твердження, що здається голословним, має весь дальший виклад.

V

Одначе, перше ніж уґрунтувати щойно висловлену думку, поставмо перед собою питання про те, що виграє наше розуміння звукової виразності, коли ми зведемо і світовідчування і звукову виразність до моралі. Перш за все ми вже скаржилися на те, що розуміння світовідчування позбавлене ясності й виразності. Разом з тим зазначали, що світовідчування грає домінуючу роль в житті і творчості художника. Звівши світовідчування до моралі, ми надіємося розкрити зміст світовідчування і показати, які саме емоції і уявлення можна знайти в глибинах нашої свідомого і несвідомого ставлення до світу. З другого боку, гадаючи, що в основі звукової виразності теж лежить мораль, ми сподіваємось таким самим способом висвітлити ті численні відтінки, котрі схоплює ухо в звучанні людського голосу. Отже ми гадаємо, що той міст, який художник тільки більш або менш невиразно, сказати б, передчуває між своїм світовідчуванням і своєю діяльністю в сфері художнього звучання, цей міст може бути освітлений промінням свідомості, багатий зміст уявлень і емоцій може бути усвідомлений, класифікований, теоретизований, систематизований. Після того, художник може вже умисно і свідомо вибирати, щоб віддати той або той характер звуку, певний тип уявлень із світовідчування і, навпаки, знаючи чиснебудь світовідчування, може свідомо надати голосові певної виразності. Коли нам до того ж пощастить установити, або хоч назначити наукове уґрунтування виразності також і з природно-наукового погляду, то теорія звукової виразності може претендувати саме на звання теорії і на всі зв'язані з цим званням права. Значить, вона зможе стати методом, узагальнювати художню практику, освітлювати дальші шляхи її, упорядковувати, систематизувати, організовувати її.

Проте ми повинні висвітлити ще одне питання, щоб уникнути можливих непорозумінь. Справді, в якому розумінні ми збираємось притягти мораль для уґрунтування нашого мистецтва? Адже це притягнення моралі можна зрозуміти двоюко.

Поперше, його можна зрозуміти так, що виконавцеві конче потрібний певний шабель моральності, наявність етичного настановлення. Подруге, це притягнення моралі можна зрозуміти інакше; його можна зрозуміти, як суто теоретичне відношення до всіх можливих відмін моралі, навіть до тих, що взаємно виключають одна одну. Це друге розуміння потребує деяких пояснень. Одна річ вважати щонебудь за гарне або погане і зовсім інша річ казати, що хтось вважає це за гарне або погане. Я можу індиферентно ставитись до якоїнебудь події, і разом з тим знати, що якісь люди оцінювали цю подію, як добро, інші може оцінювали, як зло. Значить, у цих людей до даної події морально - цінувальне ставлення, а в мене

суто - теоретичне ставлення до їх моралі. Отже чи ми притягаємо мораль, як наше моральне ставлення до чогонебудь? Чи ми притягаємо мораль, як факт, до якого в нас суто - теоретичне ставлення? Нам здається безсумнівним, що ми повинні мати до діла тільки з другим, себто нас повинна цікавити взагалі теорія моралі, що існує, а не наша власна мораль.

Для марксиста мораль це є перш за все залежний і мінливий соціальний факт. Певна річ, в практиці ми можемо вимагати і від себе і від інших певної моралі у всіх галузях життя. Практично дуже корисно добирати людей з певною мораллю і в господарстві, і в політичних, і в наукових і в художніх організаціях. Але ми ставимо питання не практично, а теоретично, не супроти всіх галузів життя, а тільки супроти певної галузі мистецтва, і головне, не для моральної оцінки тих чи тих людей, а для теоретичного відчування звукової виразності.

В певному розумінні ми подібні до психотерапевта, що має перед очима найдивніші перекручення моралі, які лікар спостерігає з такою самою холодною об'єктивністю, а якою фізик вивчає закони фізичних сил.

Стародавні філософи, надто ідеалістичного напрямку, не розрізняли теоретичного й морального відношення до речі. Вони не відрізняли теорії, яка шукає об'єктивної істини, і етики, яка шукає добра; вони не проводили межі між тим, що існує незалежно від нас, і тим, що існує тільки відносно нас, як „добро“. Істина, добро, краса, містилися звичайно в однім якимнебудь пункті, який звичайно називали божеством, бо бога вважали і за правду, і за добро і за красу.

Так само звичайне, вульгарне думання не відрізняє теоретичного ставлення до питання від морального, констатування факту від оцінки його. Адже дуже багато заперечень проти марксистської філософії стоять на такім змішуванні: критики ідеалісти читають, що „ідеальне“ залежить від „матеріального“, а розуміють, що марксисты більше люблять матеріальне, ніж ідеальне. Вони читають, що колоніальна криза і війни б'ють по європейській цивілізації, а розуміють, що марксисты більше люблять колоніальну кризу, ніж європейську цивілізацію. Може й люблять, питання інше. Але треба відрізнати теоретично встановлюване відношення між фактами від нашого морального ставлення до фактів.

І от, коли ми притягаємо мораль, то маємо на увазі теоретичне відношення до моралі, як до об'єктивного для нас факту.

VI

Тому, здається, до речі було б дати тут коротку філософію моралі, але цього ми не можемо зробити, поперше, через те, що матеріалістична філософія моралі ще далека від довершеності, і, подруге, таке велике завдання не може бути частиною нашого скромного досліді. Ми повинні обмежитися тільки на кількох увагах. Перш за все треба без застережень відмежуватися від теорії апіоризму, свободи волі, телеологізму, теологізму і інш.

Навряд чи треба також брати участь в суперечках про те, чи є руховою силою моралі особистий інтерес, принцип задоволення і інше. Всі ці питання мають виразно метафізичний характер, бо особисті і суспільні інтереси переплітаються найхимернішим способом, а задоволення перебуває в таких самих складних відношеннях до

страждання. Нам важливо тільки встановити, що мораль зумовлена соціально.

Як життя організму являє собою зв'язану одність, як, відповідно до цього, психічне життя людини теж зв'язане в своїх частих, то трудно припустити, що якийнебудь стан психіки не є зв'язаний з мораллю. Але як мораль залежить від соціального життя і як соціальне життя формує психіку людини, то не можна обмежитися на твердженні, що всі емоції зв'язані з мораллю; слід визнати, що вони підпадають під активний вплив моралі. І цей активний вплив моралі, мінливий, як саме соціальне оточення, створює багатство відтінків психіки, він створює історію психіки людини. От ці модифікації психіки під впливом моралі ми і розглянемо з огляду на проблему, що нас цікавить.

Мораль догматична і несвідома. Вона догматична саме тому, що несвідома. Як правило, вона не потребує для себе уgruntування. Проте в історії бувають періоди, коли люди з надзвичайним завзяттям намагаються захистити і уgruntувати свою мораль; коли для філософів проблема етики стає основним завданням філософії. Історія показує, що змагання уgruntувати, виправдати, захистити свою мораль з'являється на сцену саме тоді, коли ця мораль найбільше розхитана. Чим більше соціальна група висуває в своїх інтелектуальних інтересах на перше місце питання моралі, тим слабше мораль цієї соціальної групи. І, навпаки, чим активніша мораль групи, партії, класу, тим менше вона потребує теоретичних підпорок. Розхитаність моралі є наслідок суперечностей в суспільному бутті людей. І чим більше розкривається провалля між інтересом класу і об'єктивно даними їй можливостями і часом, тим більше розхитується мораль і тим більше виникає потреба в її раціональному уgruntуванні й виправданні. Виправдання й уgruntування моралі має два шаблі в своєму розвитку.

Перший шабель—то є просте змагання дати теорію моралі міцнішу, ніж несвідомі норми поведінки, що стали хиткими. Але справа на тім не стає. Коли суперечності з буттям зростають, коли перемога їх стає річчю безнадійною, коли класа, що потрапила в таку завзяту боротьбу з історією, не бачучи перспектив наперед і відвертаючись від страшного нинішнього дня, втрачає інтерес до реального світу, і коли, з другого боку, мораль не задовольняється вже раціональними виправданнями, а шукає для себе підпори в „світовому“ порядку, тоді моральна оцінка виломується з сфери стосунків між людьми і, наперекір розумному пізнанню світа, переноситься на все навкругне буття; тоді мораль обертається в містику.

Що містицизм завжди був перейнятий етичними настроями, етичними цілями й етичними вимогами—нікому не здається новим. В тім сходяться й містичні доктрини Індії, й Каббала, й новітня філософія і сектанство. Містики завжди думають, що їхня мораль випливає з їхньої науки про буття. Але справа стоїть якраз протилежно: їхня наука про буття випливає з їхньої моралі. Мабуť найскладніша система містичного світорозуміння, висловлена в Каббалі, являє з цього погляду глибокий інтерес. І було б помилкою шукати славетних десяти сефірот, що еманують з бога, серед реальних властивостей природи, як ми її розуміємо. Сефіроти, як і сам бог Еи-Соф, не щось, нескінченне, нічого спільного не мають з нашими органами відчущав. Каббаліст звертається до них через гру витонченого інтелекта. Тому сефіроти допускають різні тлумачення і даються зрозуміти, з погляду самих таки каббалістів, в різних аспектах: в їхньому відношенню

до бога і в їхньому відношенні до світу. Тим часом, як у відношенні до світу каббалісти толкують їх у просторово - світлових категоріях, в відношенні до бога вони є категорії етичні: справедливість, мудрість і т. і. Що ж від чого залежить: ці фантастичні світлові кола від етичних категорій, чи навпаки етичні Категорії від просторових? Ми думаємо, що вже і в цій частині каббали видно, що просторові залежать від етичних. Але це остаточно з'ясовується з доктрини Каббали про мікрокосм. Як відомо, згідно з цією доктриною людина концентрує в собі все світове буття. Суб'єкт морального життя в людині (руах) може підлягати вищим початкам (нешома), і нижчим початкам (нефеш). В першому разі вона чеснотлива в другому — порочна.

Каббала навчає, що нефеш, руах і нешома відповідають трьом домівкам сефірот (азія, ієсіра і берія). І тим часом, як ці категорії злочинної і добродесної людини визначають добре відомі і зрозумілі явища, відповідні їм житла сефірот були б мало зрозумілі, коли б не припустити, що всі ці онтологічні категорії Каббали являють собою наслідок перенесення на буття етичних категорій. З розуміння мікрокосму веде шлях до розуміння Каббали. І в цім полягає справді наукове, справді раціональне вивчення Каббали, як і інших містичних систем. Отже, містицизм є наслідок того, що мораль, яка виникла в певних історичних умовах, одягається поняттями і уявленнями, які, знов же в певних умовах, затуляють собою світ. Хоча містичні теорії, здебільшого, в історії служать реакційним цілям, проте утворюються вони зовсім не для реакційної мети. Виникнення їх має інше походження. Їх використовують тільки реакційні сили. Це стосується і до сучасного сектанства. Як християнство, первісно демократичний рух, аристократія і буржуазія використали згодом для своєї мети, як дрібно-буржуазну філософію Руссо використала велика буржуазія, так і містичні доктрини, що виникли за стародавніх часів в селянстві, в наслідок його затурканості, покинутості, безпорадності його становища, нині стають гаслом реакційних сил.

Тут нас цікавить не так роль містицизму, як його походження. В своїм виникненні містицизм являє собою доповнення до надщербленої психіки пригнобленої людини. І злиття з цим вистражданим фантастичним доповненням здається самому містикові злиттям з усім всесвітом, розчиненням в космосі, повторенням в мікрокосмі макрокосму.

Тому можна визначити містицизм (трохи нескладно з погляду формальної логіки) як 1) світовідчування відтертих від життя соціальних класів, 2) яке перетворилося в їхнє світорозуміння, бо 3) для моралі їхньої потрібна підпора в образі об'єктивованих етичних уявлень і понять і, далі, 4) непривабливий для них реальний світ заслоняють ці етичні уявлення і поняття, через що 5) в їхній уяві досягається ірраціональне злиття людини з космосом.

Навпаки, активне, тверде ставлення до світу, визволяє, насамперед, реальні властивості й відношення природи від етичних заслонів, звужує сферу етики, позбавляє її абсолютного характеру і перетворює світовідчування в напрямку погодженості з науковим світорозумінням.

Проте, було б легковажно гадати, що серед найтверезіших, реально настроєних, активних людей нашої епохи можна знайти заступників, сказати б, раціоналізованого світовідчування. Ні, в глибинах світовідчування, укритих від світла свідомості, від тиску світорозуміння, живуть ще, здебільшого, мало не всі елементи старих сві-

товідчувань, які виникли свого часу під впливом відповідної їм моралі. Ці приховані світовідчування не мають нічого спільного з містикою, поки не претендують на ролю світорозуміння; однак, вони моментально обертаються в містицизм, скоро свідомість допускає їх, як уявлення про світ. Через те надзвичайно небезпечно ставити світорозуміння на світовідчуванні, бо в світовідчуванні, здебільшого, лежить тягар старої моралі поряд з емоціями, формованими сучасною поступовою мораллю. І марксизм взагалі воліє ставити світорозуміння не на світовідчуванні, а на науковій раціональній підвалині. Але як мистецтво вражає наше несвідоме життя, то воно найохітніше послуговується всім цим матеріалом, зокрема мистецтво звукової виразності.

Подібно, як дитина, захоплена калейдоскопом, марно намагається збагнути загадкові симетричні узорі без краю різноманітні, нарешті, умисно розбиває його, і от з калейдоскопу висипається те, що було в ньому, і дитина бачить, що то тільки купка кольористих камінчиків і шматочків скла, і тоді знає вже, як робиться той калейдоскоп, — подібно до цього, коли мораль світовідчування розкривається в вигляді містичного світорозуміння, художник може бачити, з чого складалося старе світовідчування; і от він уже знає, як його відтворити.

Художник повинен знати елементи всіляких світовідчувань. Він мусить визволитися від влади свого світовідчування, щоб опанувати всі можливі світовідчування. Справді, не кажучи вже про те, що в нашому мистецтві, мистецтві звукової виразності, художник повинен виявляти максимальну гнучкість і здібність до перевтілення, ми повинні взяти на увагу ще й те, що в нашому мистецтві художників рідко коли доводиться виступати самому одному. Наше мистецтво вимагає колективності, і ця колективність вимагає одності. Спитаємо, чи можна досягти одності світовідчувань в колективі. Ми переконані в тім, що в колективі легко досягти одності світорозуміння, а одність світовідчувань — це діло неможливого чудового випадку; проте і вона можлива за одної умови; щоб світовідчування були зовнішні супроти людей, щоб люди, що складають колектив, могли для наперед даної мети вибирати перше ліпше потрібне світовідчування, як елемент свого мистецтва.

VII

Співвідношення між усіма знятими поняттями стане ясніше, коли ми не обмежимося на означенні містицизму в цій зв'язку, а спробуємо визначити місце в ньому світовідчування й світорозуміння.

Світовідчування, таким способом, перебуває ніби між мораллю й містицизмом. Для того, щоб мораль стала містицизмом або, інакше сказати, для того, щоб мораль знайшла собі вираз у фантастичних і ілюзорних образах, вона повинна перейти через світовідчування. Тому світовідчування є 1) комплекс емоційних органічних станів людини, 2) що перетворений впливом даної соціальної моралі, 3) що визначає відношення людини до всього навкружного буття, 4) розкривається в містичній інтерпретації світу.

Тут ми мимохіть спинаємося перед питанням: чи всяке світовідчування, перетворене в світорозуміння, обертається в містицизм. Чи не може активне, поступове, революційне світовідчування, будучи перетворене в світорозуміння, являти собою не містицизм, а систему, згідну з наукою?

Ми зараз побачимо, що це неможливо. Ми побачимо, що всяке світовідчування, чи то песимістичне чи, навпаки, оптимістичне, надшерблене, чи навпаки, повноцінне — нічого іншого крім містицизму не може дати, коли на ньому побудувати світорозуміння.

Справді. Що таке наукове світорозуміння? Під науковим світорозумінням ми розуміємо більш або менш систематизовану, більш або менш погоджену, оперту на рівень науки даної епохи теорію буття, теорію стосунків між людиною і світом, взятим у цілості. Світорозуміння містить у собі доктрину про суть буття, і тому воно є онтологія. А світовідчування, як видно із усього досі сказаного, є морально-цінувальне емоційне ставлення до світу. Коли б ми захтіли перетворити світовідчування в світорозуміння, ми повинні були б категорії оцінки перетворити в категорію буття. Себто ми повинні були б визнати, що самому буттю властиво бути добром, злом та інше і, разом з тим, визнати, що мораль має об'єктивний онтологічний характер.

Але наукове світорозуміння не може припустити ні того, що сама природа прекрасна, ні того, що вона огидна, ні того що вона змагається до ліпшого, ні того, що вона змагається до гіршого, ні того, що вона сама від себе гідна любови, ні того, що вона гідна ненависти, ні того, що смерть страшна, ні того, що смерть не страшна, ні того, що подібність до тварини „принижує“ людину, ні того, що вона її „підносить“. Отже, ніяких категорій моралі, або категорій світовідчування ми не можемо переносити на відносини між явищами природи, якого світовідчування ми не можемо обернути в наукове світорозуміння. Світовідчування остається цілком суб'єктивним фактом. Наукове світорозуміння ставиться на об'єктивних даних науки.

Всяке світорозуміння, побудоване з світовідчування, є містика. І коли ми аналізуємо містицизм, як світорозуміння, то тільки тому, що таким способом, як попереду сказано, розкриваємо зміст світовідчування.

От це світовідчування і зв'язане з усією нескінченною кількістю відтінків, що даються вимовити людським голосом, а також інструментовою музикою.

Ми вже говорили про те, що людина пізнає по голосу всі відтінки настроїв. Але яким способом виробляється в неї сприймання тонких різниць і всіх шаблів інтенсивності виразу? Трудно було б припустити, що такого роду пізнання (саме знання того, що віддає собою це або те звучання голосу) виробилося в людини без допомоги досить тривалих, досить постійних об'єктивних чинників.

Нетрудно бачити, що ці чинники, від яких залежить розуміння відтінків голосу, можна виявити в соціальному житті. Головні з них, поперше, — залежність людини від людини спершу по лінії зоологічних зв'язків і потім по лінії зв'язків суспільних і, подруге, умови спільної праці.

В суспільстві залежність людини від людини не може обмежуватися на самих тільки біологічних зв'язках, які існують між різними статями або між батьками і дітьми. Умови спільної праці примушують людей в деталях сприймати один одного, бо в протилежному разі організована спільна праця була б неможлива. Але крім безпосереднього впливу спільної праці на розуміння людиною людини, умови праці створюють, як відомо, певне соціальне буття, соціальні відносини, соціальну мораль, які загострюють вражливості людини в тім самім напрямку, себто сприймання людини людиною. Отже, спри-

ймання людини людиною формується під нагнітом тих самих чинників, що й світовідчування.

Як виразність голосу сходить в основі речі на сприймання людини людиною, а це останнє на світовідчування й на соціальну мораль, то через аналіз світовідчування ми можемо прийти до мистецтва звукової виразності.

VIII

Не будемо квапитися з узагальненнями. Залишимо питання про те, якою мірою зазначені співвідношення характерні для інших мистецтв. Спробуємо на конкретнішому матеріалі встановити потрібні нам співвідношення, „постійні величини“, про які ми говорили спочатку і які повинні бути засобами актора, що свідомо організує свою роботу.

На нашу гадку, укриті елементи світовідчування розкриваються в містиці, як у перетвореній формі моралі. Коли ми зосередимо емоційний лад актора на сукупності певних уявлень в суті етичних, а формою — містичних, то виразність голосу повинна набрати відповідного еквівалентного характеру. Еквівалентний, настроєний на певний етичний тон актор надає своєму голосові такого звучання, яке інші люди сприймають, як той самий емоційний лад. Річ у тім, що причини сприймання людини людиною лежать поза людиною; вони лежать у соціальному бутті. Тому і актор і слухач, так мовити, виховані життям більш або менш однаково, розуміють один одного, бо в них спільний учитель — суспільне буття. Емоційна настроєність актора так само створює емоційну настроєність слухача, як звучання одного інструменту створює звучання відповідних струн другого. Правда, актор створює свій емоційний лад умисно й свідомо в той час, як слухач сприймає його, не розуміючи часто ні причин свого настрою, ні точного їх характеру.

Назв'яв певний емоційний лад актора „ладозвучанням“, бажаючи тим сказати, що можливі різні емоційні настроєності, як різні ладозвучання.

І звернімося тепер до аналізу деяких типових ладозвучань з зазначеного погляду.

Містики віддають багато уваги хаосові, який зв'язує із кістяковою сферою. Розглянемо ж, які реальні підстави для встановлення зв'язку між поняттям хаоса, уявленням кістяка, їх обох з мораллю і всіх трьох з звуковою виразністю. І розглянемо, як ці реальні підстави одягаються в містичну форму.

Що таке хаос? Хаос має перш за все негативну характеристику. Хаос то є щось таке, що не має форми, не має системи, не має організованості.

Хаос — то є розпад. Нічого нема дивного в тім, що людині найстрашнішим і найвипадковішим проявом хаосу здається смерть, як розпад тіла. Смерть страшна, як бачиться, і незалежно від всякої моралі. Однак, погляньмо, який вплив на страх перед смертю робить мораль. Безперечно, в кожному суспільстві смерть робиться об'єктом моральної оцінки. Супроти смерті суспільство поводить себе суперечливо. Почасти смерть заборонена, як душогубство, або як самогубство. З другого боку, смерть бажана на війні, а також як кара. Убивство заборонене, і вбивство дозволене. Через таке подвійне ставлення суспільства до убивства, емоційне ставлення людини до смерті теж роздвоюється. А саме, убивство, як дозволений акт, остається в свідомості, а вбивство,

як заборонений, переслідуваний акт, вигониться з свідомості. З другого боку, страх перед смертю почасти залишається в свідомості, а почасти відгониться в глибини несвідомого. Свідомий страх перед карою підтримують звичай й закони. Несвідомий страх перед карою обертається в мораль.

Тому уявлення про смерть має в нашій психіці багато свідомих і несвідомих супутників. І ці несвідомі супутники мають моральний або етичний характер.

Трудно, певна річ, робити порівняння з тваринним світом. Хоч як великі у вивченні зоологічного світу успіхи рефлексології, ми ще й досі, однак, не можемо зрестися від деяких психологічних гіпотез про психіку тварин. Ми всі переконані, що тварина боїться смерті. Однак, ми не думаємо, що цей страх перед смертю зв'язаний з якою-небудь мораллю. Здавалося б, що таке уявлення про безморальний страх смерті в тварини збиває наше твердження, що світовідчуження формується мораллю. Проте, це тільки так здається. Річ у тім, що тільки такі моральні супутники, будучи несвідомі, надають уявленням смерті щось тасмне, себто відчуване невиразно, неясно, та все ж відчуване і таке, чого не можна з'ясувати поняттями розуму. І тільки моральні супутники страху перед смертю, саме тому, що вони несвідомі, стають не простим страхом перед смертю, а певним типом світовідчуження, себто ці уявлення мають за свій об'єкт без порівняння ширше коло, ніж явище смерті.

Ясно, що страх перед смертю, як страх перед смертельною карою, має тим більше значення для психіки людини, чим менше людина має змоги для активного безпосереднього відношення до життя, чим менше вона має змоги в творчій діяльності упорядкувати своє власне життя. І, навіпаки, задоволеність, самовпевненість, широка перетворча діяльність не може еднатися з пригнобленим станом страху перед карою. Тому, коли соціальні групи, соціальні класи не мають твердого ґрунту під ногами, коли вони позбавлені реальної бази для свого життя, тоді уявлення про смерть починає грати роль домінуючу в психіці людини. І коли цей настрій починає домінувати, то він починає змагатися до перенесення на навкружне буття. Бо, оскільки джерела такого настрою несвідомі, ми мимохіть шукаємо їх не в собі, а поза собою, ми проєктуюмо їх на буття. Але тоді наше світовідчуження вже обертається в містику. Тоді смерть, як утрата життя, як утрата форми й системи, як повернення до хаосу, маячить у цілій природі. І містикам здається, що кожне тіло шукає розпастися.

Носієм смерті в організмі людини здається кістяк. Кістяк завжди був символом смерті. Кості зв'язані між собою зовнішньо, механічно. Звук, що робить кістяк, це звук життя, що зов'явас і гине („Усталий друг, могила холодна... В ее ушах нездешний странный звон: то кости лягають о кости“... Блок).

На думу містиків, емоція найбільш зв'язана з цією сферою, є туга (рос. „уныние“). Не мука, не журба, бо вони зв'язані з певними змаганнями, а саме туга, як сприймання розпаду й загибелі без надій і без бажань. Цікаво, що саме про біль у кістках ми кажемо „нист“. Ниття це є, як думають містики, кістяковий звук. Безперечно, що російське слово „уныние“ зв'язане корінем з словом „нити“. Містики вважали, що за доказ того, що настрої „уныния“, понивання зв'язаний з нашим уявленням про кості, про кістяк, про смерть, про хаос. Отже в глибинах нашої психіки дійсно можливе поєднання всіх уявлень, розглянутих досі.

Чи є це факт індивідуальної психології, чи психології соціальної? Оскільки ми вважаємо, що в основі його лежить несвідомий страх перед смертю, як наслідок соціальної моралі, остільки очевидно, що це є факт соціальної психології.

Спитаймося, коли ж цей елемент соціальної психології стає мистецтвом? Він стає мистецтвом тоді, коли умисне сполучається з зовнішнім матеріальним об'єктом, в даному разі, — з людським голосом. Тоді людський голос сам стає не тільки матеріальним, але й соціальним фактором. Він стає формою, за якою укритий соціальний зміст.

Практично перед актором стоїть завдання зосередити увагу на сукупності уявлень, зв'язаних з хаосом і смертю і які мають свій конкретний вияв в уявленні кістяка. Зробіть це! І тоді ваш голос набере характеру „містичного“ замогильного звучання. Доказ, що цей зв'язок правдивий, дає практика. Практика, взагалі, критерій справедливості, але в даному разі цю практику похоплює вухо. Тому слухове сприймання — то останній аргумент, до якого можна звертатися.

Яким чином цей психічний зміст передається голосові, — питання психологічне або рефлексологічне. Його ми розглянемо пізніше. А поки перейдім до розгляду інших типів емоційної настроєності, або інших ладозвучань.

IX

Найкращим доказом на те, що містицизм є обернена навиворіт мораль, перепущена крізь призму світовідчужання, буде послідовний розгляд містичних „сфер“, „планів“, і таке інше. Ми розглянули хаотичну сферу або кістякову. Тепер розглянемо мінеральну або фізичну сферу, яка може бути нам цікава, як фізичне ладозвучання.

Суть фізичного ладозвучання полягає в тім, що етичні уявлення переносяться на механічні й хемічні процеси в природі. Яким повинне здаватися мінеральне царство з етичного погляду? Насамперед, впадає в очі бездушність, що з етичного погляду оцінюється дуже низько як нечужість. Сили, що тут діють, це сили так званого тяжіння, зчеплення, засновані, згідно з новітніми науковими теоріями, на електромагнетичних властивостях найдрібніших частинок матерії, далі реакції на зміни довколишньої температури, здібність розтоплюватися, обертатися в рідкий і газовий стан, в наслідок підвищення температури, і потім тверднути, тужавіти, застигати, іноді з новими домішками, в новому складному складі. Це — царица життя мінералів та металів. На вищих щаблях кристалізованих утворень вона непомітно переходить в життя вищого порядку й організованості, в життя рослинне, до якого звичайно і прикладають уже назву життя у власному розумінню. В людній виявом нечужості вважається з етичного погляду жадерливість. Містикам здається, що прошарок мінерального царства в організмі вищих тварин і людини це перш за все кишки. Кишка, нервоватий, зміястий мішок, що притягає, чіпляє до себе підхожі складом частинки зовнішньої матерії і таким способом збільшує свій просторовий обсяг, не гублячи форми, не розриваючи зв'язаної цілості, мішок, який роздимається, виростає. Це червак або черевомія, полоз, що намагається все проковтнути. Він керує голодом жадобою (ми кажемо: „заморити червака“). В нім відтворена будова каменя, що обростає шаром зокола, або кристалю, що вбирає матерію

зовнішнього оточення в себе і таким способом зростає в обсягові. Зміни температури, що йдуть з вищої (тваринної) сфери (серця, печінки) перетоплюють, перетравлюють склад спожитої їжі. Відчуття, зв'язані з травленням їжі, дають зміст і психічним формам вищих шаблів. Їхні звучання є в цій випадку, на думку містиків, голос мінералу в людині.

Сюди стосується прояв надійності до пожирання їжі, до пиття („чревобесіє“). „Гортанобесіє“, зв'язане не так з кількістю спожитої їжі, як з її смакуванням, зв'язане з вищими органами, але основу має також у шлунку.

Сповнений шлунок, напхане черево твердне, кам'яніє. Твердість (етично - нечулість) — властивість каменя, мінералу, яка найчастіше впадає в очі. Ця властивість, розподіляючись по всім організмі, виступає в м'язову систему — мускулатуру, що являє собою координацію механічних підойм, систему, побудовану не так на нервових токах, як на поштовхах. Межа з кістковою сферою вже сплюсненою і готовою до хаотичного розсипання — м'яз, хрящ, кістка (закостеніння, склероз.) М'язова система — основа біомеханіки. Те, чого черево, змії, черв'як не може проковтнути, те йому треба відпихнути, відштовхнути, щоб не заважало.

В першому випадку дієвий орган — паща, в другому хвіст. Мускулатура гадючого хвоста (і деяких вищих тварин теж) надзвичайно розвинена. Так само характерна здібність гадюк кам'яніти, впадати в каталептичний стан. Так само і осельні черв'ячки стають лялечками. Мінеральний стан психо-фізично визначається, як не-притомність, зомління (рос. „обморок“). Мінерал — то дух у зомлінні, в заціпенінні, в дожданні. Відсутність чутливості, „кам'яна нечулість“ характерні при затопленні душі в „мінеральну сферу“.

Приклад людського колективу, побудованого на цій сфері, — базар, „толчок“, де всі штовхаються, відштовхуючи, як нецікаве, непотрібне, все, чого не можна використати, щоб пожерти. Тут треба не бути роззявою, тобто не роззявляти пащі, а працювати хвостом (боками, ліктями).

Отже містикам здається, що фізичні імпульси організму розвиваються двома протилежними напрямками: поперше, притягання, втягання, всмоктування, вштовхування в себе, і подруге, відкидання, відштовхування від себе, непроникальність, непросячність. Так представник фізичної сили ставив собі два головних завдання: „тащити і не пушати“.

Протилежність обох змагань і неможливість у багатьох випадках точно розмежувати, що ж саме треба в себе втягати, і чого не пускати — створює полярність. Звідси виникає третій імпульс, що діє в мінеральному світі, об'єднує оба перших, які, значить можна, розглядати як розірвані частини, половини, полюси третього. Сюди саме містики підводять „низьку“ сексуальну сферу. Тут виявляється сила магнетизму, що діє в царстві мінералів (тяжіння), а ще більше металу. Одноіменні полюси відштовхуються, різноіменні притягаються, приліплюються один до одного. Сексуальна сфера, суміжна із шлунковою, іноді переходить в неї (самиці павука їдять самців; сліди подібних явищ є в найвищих тварин і в людини. Достоевський про „Єгипетські ночі“, Пушкін і т. і.).

Але загалом тут обмежується прилипання, склеювання, зчеплення в більший чи менший мірі двох організмів.

Фізична, мінеральна сфера звучить в людській сексуальності, оскільки є відчуження себе як одностатевої істоти, самця або самиці.

Найменший натяк на двостатевість, безсексуальність, приховану в кожному організмі, уже примушує, як здається містикам, звучати вищі сфери: тут сексуальність уже ускладнена еротикою. Але на всякім навіть дуже високо розвиненім шаблі еротики, більш чи менш виразно виступає сексуальний фізичний прошарок, підоснова (прикладі: Фауст, Гамлет і ін.).

Сама від себе фізична сфера є, як сказано, конче потрібний підмурівок життя. Чому ж її звучання, здебільшого, здається, з етичного погляду, чимось стидким, огидним? Адже ж нічого стидкого нема в каміні, мінералах, металах та кристалах. Цей відтінок звуку відповідає фактові підпаду з вищої сфери до нижчої. В цім випадку „вища“ сфера, рослинна, тваринна, людська, замість обробити нижчу і підняти її до нової форми, не справляючись з цією роботою, сама в ній розчиняється, але не можучи остаточно зникнути (нижче ніколи не може вмістити вищого); дає знати про свою присутність цим припахом цинізму, почуттям сорому, або видом негарного. Таке є на думку містика Володимира Соловйова, походження негарного на шаблях рослинного, тваринного і людського життя; в мінералах нема нічого негарного. Відсутність краси ще не є негарне, неподобне. Неподобність — то є втрата подоби вже досягнутої, підупад з якогось вищого шабля досконалости на нижчий, повернення або наближення до хаосу порівнюючи високорозвиненої істоти. Крайньої міри негарне, неподобне досягає тільки в сфері найвищої і найдосконалішої природної форми; ніяка тварина не може бути така огидна, як дуже бридка, неподобна людина.

X

Новий тип ладозвучання виникає, як наслідок перенесення етичної оцінки на життя рослин. Коли оцінка тваринного світу, шабля розвитку вищого проти рослин, звичайно буває в містиків негативна, бо тварина є низький початок в людині, та рослинну сферу, навпаки, містики звичайно цінують позитивно. Власне кажучи, коли мати на увазі, що ми маємо до діла з етичною оцінкою, то в тім нічого дивного нема. Рослина, мабуть, і справді етичніша за тварину.

Містики бачать подібність між рослинним станом і сонним. Тварини й люди ростуть і під час сну. Рослина характеризується тим, що вона росте, тим, що вона поширюється просторово. А поширення дає відчуття щастя, стискання — горя.

Рослинна істота, що спить, снить і майже безнастанно поширюється, характеризується, як істота переважно щаслива, блаженна, безтурботна. Рослина пнеться, росте в двох напрямках, що становлять відповідні модифікації, притягнення, втягання, з одного боку, і відштовхування — з другого, — імпульсів мінерального світу. Свої відштовхні органи (майбутній хвіст тварини) вона виводить на простір, звичайно в повітря (або воду), де нема особливих перешкод для руху й поширення. А органи втягання, всмоктування, пожирання (майбутню пащу, морду тварин) вона зануряє в густе тверде середовище, землю, де є чого вхопитися, є що увібрати в себе, або вибрати, виссати. Так утворюється листя, стебло, з одного боку, і коріння, продовження кори — з другого. Цвітіння є вище напруження відштовхного імпульсу; тут видно, що відштовхувати, не приймати, власне, значить давати. Адже ж і всякий поштовх, удар з певного погляду є дарунок, себо передача бодай найслабшого тону прихованої енергії.

Уві сні ми розпускаємося, непорочно приростаємо до місяця. Рослинний світ — світ снів, мрії, туманних привидів, сну.

А втім, це ладозвучання не таке вимовне, як інші „сфери“.

Яскравіше те, що кажуть містики про тваринну сферу, сферу пристрастей і бажань. Містики називають цю сферу „астральним планом“. Які інші „плани“ він дається зрозуміти тільки тоді, коли вглянутися в моральний зміст містичних настроїв.

Вже проста відміна тварини від рослини, так звана самовільність руху, приковує до себе погляд в етичному сприйманні. Чи тут важить страх перед самовільністю чи загадковість самої самовільності руху, але етичне сприймання руху тварин виростає до характеристики цілої сфери буття. Пристрасті в людині не сплять; вони діють і примушують її шукати, блудити, рухатися. Поснайте в своїй думці життя пристрастей з непокійною поведінкою тварин, і в вас буде яскравіше уявлення про емоційне життя людини і про той вплив, який воно робить на людей. Можна було б зіставити цілу гаму відтінків емоційного життя, поклавши в основу образи тварин, як вони склалися в народному уявленні. І я ставлю собі завдання зробити незабаром цю роботу. Тоді ми мали б деталізовану картину метод надання тої чи тої виразності голосові. Поки вистачить встановити, що поведінка тварини, ритми її рухів легко єднаються в нашій уявленні з людськими пристрастями. Снохода, що не вертає до притомності, людина, що говорить у гарячці, той, хто блудить, і той, хто блудить словами, — то образи життя пристрастей, позбавлених опіки важкого й спокійного інтелекту.

Спокій здається тільки зупинкою. Сноходи, сомнамбули, слабії на гарячку, божевільні рухаються іноді невинно швидко. Блудити словами це й значить блудити, блукати, без мети раз у раз міняти місце й поставу, ніби втративши надію сповнити собою просторинь безмежного всесвіту, чого ще надіються рослини. Тваринне життя, як сказано, то є маячний маніякальний стан духу, це — життя пристрастей і бажань — астральний світ.

Далі містичне (роздуже етичне) сприймання світу звертає увагу на те, що в тварині є внутрішнє джерело руху. Людям взагалі властиво сприймати емоційне життя, сказати б, в температурному аспекті. „Гаряча“ мова пристрастей, „палке“ бажання, „тепле“ співчуття, „холодна“ людина — все те найзвичайніші наші уявлення.

В містиків таке сприймання найбільше розвинене. Як показує аналогія з гарячкою, рішучим моментом, не таким помітним в інших випадках, тут є жар, що береться не зокола — від сонця, нагрітого повітря й землі, а вироблюється в середині організму.

Людина, опанована пристрастями, сприймається в цьому аспекті, як істота нещасна, виставлена на муки (пристрасті — страждання). Власне таке саме відношення до пристрастей проходить через цілу історію філософії, зокрема від Демокрита до Канта і далі. Правда, поряд такого роду етики уже стародавня індійська філософія, а ще більше новітня матеріялістична філософія, проповідують мораль повноцінної особистості, чужої всякому аскетизмові. Одначе, „осуд“ пристрастей, очевидно, має глибоке коріння в соціальній психології, зважаючи на велике число більш або менш аскетичних теорій.

Етична оцінка тварин негативно ставиться як до передньої, так і до задньої частини тварини. Перша аналогічна корінню рослини. Це морда, рило, що його призначення — рити землю — видно з назви. В задній половині відбувається сортування й добір спожитих поживних речовин. Внутрішній жар неначе розтоплює їх і хемічно асимілює, викидаючи те, чого асимілювати не може. Іжа травиться в огні при-

страстей і бажань. Кишки — скручений змій, червак, черево. Живіт — основа тваринного (животного) життя.

Сума всіх цих уявлень надає голосові характеру ладозвучання „тваринної сфери“, як „постійної величини“, потрібної при освітленні тої чи тої ролі. Отже, в основі ладозвучання животинної сфери лежить уявлення про живіт, внутрішній жар і сліпий безнастанний рух.

XI

Дальше ладозвучання, яке ми розглянемо, належить уже до „людської“, „свідомої“ сфери. Оцінка буття вертається до людини. Людину містично розглядають, як мікрокосм, малий світ, що відбиває в собі макрокосм. Містичне сприймання світу тим, здається, показує, що воно і само не дуже свідоме, в чім суть містики. Коли в людині відбивається ціла світобудова, то чи не є вся ця „світобудова“ тільки відбиття суспільної людини? Цей висновок і є, певна річ, єдино справедливий. Однак, містичні теорії стараються взаємну залежність між макрокосмом і мікрокосмом не розуміти як причину й наслідок. Мікрокосм і макрокосм в і д о в і д а ю т ь один одному — та й годі. Під впливом всіляких релігійних систем цю „відповідність“ замінюють на пріоритет космічного початку. „Бог створив людину в образ і подобу свою“.

Не дивно, що людина, як така, себто те, що характерне для людини відмінно від тварини, етично оцінюється високо. Людину характеризують царство думки. Це царство, взяте в вузькому розумінні, містики називають „ментальним планом“. Але вище від „ментальної“ сфери знаходиться „духовна сфера“, і відміна між ними знов же дається зрозуміти, коли мати на увазі їх етичне походження.

Одна свідомість — обмежена, надшерблена, ізольована і замкнена. Друга свідомість — космічна, поширена, винесена за межі матеріальної тілесної форми. Одна є „м а л и й р о з у м“, друга є „в е л и к и й р о з у м“.

Нам здається, що можна вважати, що той великий розум є щось подібне до гегелівської ідеї, яка пізнає сама себе. Містична свідомість, звернена на містичну свідомість у космосі, це — великий розум. Малий розум звернений до явищ реального життя.

„Малий розум“ живе сполóхами, як лямпя, що погасає. Він подібний до одинокого острова в океані несвідомого; кожне поширення його мимохіть є разом з тим ослаблення, погашення. Це ніби примушує його чітко триматися своїх меж, через що він вкривається зле пропускальною шкаралушею. Така свідомість здається мізерною проти неосязного макрокосму. Її властивий і егоїзм і альтруїзм.

Егоїзм підкладає альтруїзм, і навпаки. Це подібне до хитання маятника вправоруч і вліворуч. Наприклад, гоноровість. Гоноровий чоловік — егоїст, але власне він живе не для себе, а для інших, хоче не так б у т и чимнебудь для власної приємності, як а д а в а т и с я чимось іншим людям і ради того ладен офірувати себе, терпіти великі невідгоди й муки. Навпаки, всякий альтруїст завжди лицемірний, себто він залишає собі хоч малесеньку моральну царину, куточок душі, якого він найбільше соромиться і яким одночасно найбільше дорожить, і в якому він - найчерствіший, найсухіший егоїст.

Егоїзм розвивається на ґрунті інстинктів живлення, а альтруїзм виникає з сексуального інстинкту — розмноження. Самооберігання

визначає принцип першого, самовіддання — другого, але оба вони марні, бо не досягають своєї мети.

З нашого погляду, можна справді пристати на те, що егоїзм і альтруїзм марні, як самостійні принципи. Одначе, ми не бачимо причин дуже сумувати з цього приводу. Але містики, для яких реальне буття зникає перед уявленням про макрокосм, мають змогу дивитися мимо альтруїзму й егоїзму і „розчинитися“ в принципові універсали з м у. („Жити не для себе тільки і не для інших тільки, а з усіма і для всіх“. Федорів). Великий розум — простий, в нім все єдине, злажене, погоджене й підпорядковане. Зосередження думки на самій собі, на тих уявленнях, що їх характеризують містики як малий розум і як великий розум, характеризує психологію свідомого (людського) ладозвучання.

XII

Перечисленими ладозвучаннями, певна річ, не вичерпується характеристика виразності людського голосу. Одначе, я думаю, що принципи, на яких базується з'ясування й аналіз виразності голосу, вияснені досить.

Тепер я маю коротко сказати, як може бути надана виразність людському голосові, себто, як можна дослідити органічні процеси, відповідні цим ладозвучанням. Найбільшу вагу для нашого предмету мають твердження фізіології та рефлексології, що центр звука — в корі мозку, а надто теза Павлова, що збудження огнищ передається на сумежні підойми, в чім і є причина виникнення славетних умовних рефлексів. З цього видно, що встановлення зв'язків між центрами звуку й іншими центрами нервової системи лежить у природі самого людського організму і вимагає з нашого боку максимальної уваги.

Звук, як установив Павлов, є виключно інтенсивний подразник. Він надто легко знаходить шляхи до сумежних огнищ, вузлів і є один з найкращих подразників для виникнення умовних рефлексів. Правда, сучасний стан рефлексології навряд чи може нам дати відповідь на питання про те, які саме нервові огнища є носії певного ладозвучання. Але цілком очевидно, що коли між центром звуку й іншими огнищами легко встановлюється більш менш тривкий умовно-рефлексологічний зв'язок, то ми повинні конче припустити принципову можливість, поперше, практично зв'язувати характер звуку (голос) з різними психо-фізичними процесами і, подруге, дослідити локалізацію цих зв'язків. В своїй практичній роботі я застосовую цей принцип, коли ставлю й організую голос моїх учнів. От, наприклад, принцип „хроматизму“. Він полягає в тому, що встановлюється паралелізм між підняттям і спаданням хроматичної гами, з одного боку, і піднесенням і занепадом діяльності нервової системи, з другого боку. Особливими вправами учні привчаються до того, що між положенням звука в гамі й тонусом їхнього організму встановлюється умовно-рефлексологічний зв'язок. Цим досягається великої гнучкості й рухливості як в тонусах, так і в характері звуку при дотриманні рівноваги між ними.

Практика виробила дуже багато засобів, потрібних акторові в його постійній діяльності. Ми вже відзначили на початку, що всі ці способи зовсім не повинні бути в свідомості актора, коли він перед аудиторією виконує свою роль. Ні! І до ладозвучання і до інших принципів повинен звертатися актор тільки підчас підготування, як до одного з шаблів. Суцільна роль повинна, щодо звукової вираз-

ности, замикає в собі конкретний образ, в якому окремі ладозвучання виконують функцію тільки складових частин. Але й образ не повинен протистояти акторові, коли він виконує роль, як щось відмінне від нього. Актор повинен зжитися з своєю роллю, щоб у свідомості своїй ототожнювати себе з нею.

Шлях, що веде через ладозвучання, зв'язані з містичними настроями, криє в собі глибокі психологічні труднощі. Навряд чи можна знайти таку людину, щоб вона байдуже ставилася до містики. До містики можливе й, справді, буває або ставлення вороже, ставлення протесту, скріплюване науковими поняттями й життєвою практикою, або ставлення підлягання, тяжіння до неї, занурення в неї. А байдужого ставлення не буває. Треба звернути на це увагу. Треба задуматися над причиною цього явища.

Нема сумніву в тім, що ми, люди реалістичного або матеріалістичного розуміння, саме тому вороже ставимося до містики, що в глибинах нашої психіки є її елементи. Ми ворогуємо до неї, бо трохи боїмося її. І вона нам здається небезпечною, поки ми не знаємо її справжнього змісту в собі. І саме тоді, коли актор, замість тікати від неї, з одного боку, і замість віддатися на віру містичному світорозумінню, з другого, послугується її елементами, як об'єктивним матеріалом, що становить старий соціальний досвід, саме тоді він найменше перебуває у владі містики.

Подібно, як актор, що виконує роль брехуна, сам через те не стає ще брехуном, так і актор, що послугується містичними уявленнями, не стає через те містиком. Навпаки, він дійсно перемагає містицизм, не відкидає, не минає, не обходить, а перемагає, підпорядкувавши його собі й підіймаючись через нього на вищий щабель.

Хоч наш виклад весь час має на увазі звучання голосу в драматичному мистецтві, проте, мимохіть налігає порівняння з цариною мистецтва музичного.

Уже з'ясований вище принцип хроматизму показує глибоку близькість між музичним і драматичним звучанням. Станіславський розповідає, що аж на шістдесятому році свого життя він знайшов у музиці ключ до мистецтва драматичного актора. І справді нашу доктрину про ладозвучання теж можна проілюструвати творами композиторів - музик.

От, приміром, кістякове (хаотичне) ладозвучання, виявлене в „*Marche funebre*“ Шопена; особливо середня частина, коли її виконувати в плані цього звучання, вражає глибиною переживань, властивою цій сфері.

Мінеральне ладозвучання характеризує на наш погляд, прим., екзотичні танці, які, як нам здається, складаються з великого числа рухів зовнішніх один супроти одного і позбавлених внутрішнього значення.

Рослинне ладозвучання — сонна мрія — проступає, як загальне тло, в *Adagio* „Місячної сонати“.

Астральне (тваринне) ладозвучання — світ пристрастей — знаходить найбільший вияв в романсах, надто циганського типу. (Напр., Чайковського „Мой костер в тумане светит“).

Людська сфера — звучання найвищого, великого розуму, „космічної свідомості“ дає тло в славетній „*Appassionat'i*“ Бетховена. Але в темі додається звучання мрійної або рослинної сфери, а далі звучання хаосу — смерті. А в тім, це є суб'єктивне і залежить від

інтерпретації виконавця. Можливо, що менше сумнівів викликає ця космічна свідомість у 12-й сонаті Бетховена.

Ментальне ладозвучання (розмислове) подibuється звичайно в поєднанні з тваринним ладозвучанням. При тім, перевага розсудку над пристрастями дає звучання, так званого, сатанізму (Мефістофель), а пристрасти над розсудком — демонізму (Демон).

Ладозвучання, здебільшого, виступають в поєднаннях і комбінаціях. Перевірка істинності їхньої — в практичних наслідках. І саме останніми часами я мав щасливу змогу довести практично дієву силу цієї методи.

Певна річ, далеко простіше є застосування принципів, що не базуються на фактах соціальної психології. Такий, приміром, принцип опанування простороні. Його теж можна звести до рефлексологічної бази.

У виконавця вироблюється звичка зосереджуватися на тій простороні, яку він має сповнити голосом (умовно - поєднаний рефлекс на просторін). Орієнтація на просторін, через нерви, що йдуть з великих півкуль і кори мозку в глибину організму, навантажують і динамізують численні огнища — вузли нервової системи. Знов же ці нервові огнища збуджують центр звуку в корі мозку. Наслідком того голос набуває більшої насиченості, змістовності й повноти. Звукові хвилі несуть у собі значно більшу енергію, дуже збуджують нервову систему слухачів і інтенсивніше діють на психіку.

Суб'єктивно - психологічно, цей принцип виявляється в тому, що виконавці мусять усвідомити свої відчуття простороні, театру, залі, аудиторії і т. інш. Тому й весь принцип опанування простороні психологічною мовою можна назвати принципом відчуття й усвідомлення простороні.

Згідно з моїми спостереженнями, причина так званого крику в театрі — відсутність виробленого рефлексу на просторін. І навпаки, коли є таке опанування простороні, ніколи не буває порожнього, кричущого звука. Ба й більше, коли виконавець досить опанує такий рефлекс на просторін, — він може дозволити собі послабити голос до шепоту, зовсім не ризикуючи, що хтонебудь його не сприйме або не почує. Отже переведення принципу рефлексу на просторін є найплідніша метода в боротьбі з „репетуванням“ (до хрипливості) в театрі, боротьбі, що вже давно на часі. Як перевірку того, як легко приймають цей принцип студенти — я можу навести зроблену ними в писаній формі аналізу своїх відчущань, під час користування з цього принципу. Виявляється, що в різних виразах студенти висловлюють одну думку, а саме: що відчуття простороні значно підвищують їхній тонус, впливає на весь мускульно-дишний апарат і надає голосові несподіваної для них самих переконливості і натуральної, нештучної сили.

Отже — виразність звучань повинна бути класифікована по двох лініях: поперше, по ладах, а подруге, по інтенсивності збудження. Кожна властивість виразності буде цілком зрозуміла, коли її з'ясувати по лінії ладозвучання і по лінії інтенсивності збудження. Як протилежність поправно поставленим способам виразності на принципі ладозвучання, треба відзначити безвимовну, порожню інтонацію, що буває наслідком відірваності голосу від життя організму. Зіпсований ними невмілий актор вимовляє слова, не передаючи їх сенсу, значення через мозкові центри. Через те, звук його голосу вражає своєю невинуватістю, фальшею, невідповідністю поставленому завданню.

Таку манеру мови я називаю словесно-мовним ви-
к о н а н н я м, хочаби цим сказати, що актор в цім разі послуговується
словами, як чужою йому фактурою, що він живе не реальними асо-
ціаціями, а тільки словесно-мовними, що він не відтворює в собі
психічних процесів, зв'язаних з матеріалом.

Я хочу зупинитися ще на принципі ретроспективності.

Цілком зрозуміло, що гострі, стихійні примітиви неможливо від-
творити за сучасної культури в театрі. Жоден актор і жоден колектив
акторів не має засобів висловити, з одного боку, великі героїчні події
сучасності. Спроби дати рівної сили вираз цих великих стихій при-
зводять до неприродного крику й зойку. Треба знайти художній
спосіб подати шукану стихію і разом з тим обминути ці противні
духові мистецтва гіперболічні форми виразу крика. За таку методу
я вважаю методу, яку називаю принципом ретроспективності. Вона
полягає в тім, що від актора - виконавця вимагають, щоб він збудив
у собі максимальне напруження психофізичного апарату, відповід-
ного віддаваній стихії — одначе, знявши повнозвучність голосу, за-
мінивши її, сказати б, на голосовий флажолет, себто на його відбиття.

Актор залишає масштаб вимовлюваної емоції в собі, а слухачі
поповнюють і відтворюють його в собі за допомогою власної уяви.
Ефект від застосування цієї методи завжди надзвичайно великий.

Проте, для цього вже потрібне поправно схоплене л а д о з в у-
ч а н н я. Ухо, що сприймає, не помиляється в оцінці характеру зву-
чання. Актор помиляється швидче, ніж слухач, — саме тому, що від
нього більше вимагають. Славне „народ безмолвствует“ значить
тільки те, що нарід не може появи́ти правдивого звуку.

Вся суть у тім, щоб актор зрозумів, що в виразності голосу кри-
ється соціальна психологія, що в тій частині, в якій соціальна психо-
логія не дається спостерігати, вона залежить від суспільної моралі,
що укрита від свідомості мораль мостить собі гніздо в світовідчужанні
і що це світовідчужання має провідне значення в виразності люд-
ського голосу. ¹⁾

¹⁾ Стаття дискусійна. Ред.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

12 років радянської міжнародної політики

I

Перемога Жовтневої Революції принесла також основну зміну міжнародного відношення сил. Коли до того часу учасниками міжнародного життя були тільки капіталістичні держави, Жовтнева Революція утворила на одній шестій частині земної кулі державну організацію, що поклатла собі за мету завести соціалістичний лад. При цьому Радянський Союз не є просто соціалістична держава поруч капіталістичних держав, а антагоністична організація в відношенню до них, організація з тенденцією універсальності, що являється осередком боротьби за перемогу соціалістичного ладу над капіталістичним і в міру поступу цієї перемоги повинна поширяться територіяльно, щоб в кінці стати універсальною, обняти весь світ. Коли до Жовтневої Революції міжнародне життя виповняла виключно конкуренційна боротьба між окремими капіталістичними державами та їх угрупованнями за поділ панування над світом, тепер побіч цієї конкуренційної боротьби, що ведеться далі між капіталістичними державами, йде боротьба між капіталістичними державами та Радянським Союзом, цебто боротьба між старим капіталістичним і новим соціалістичним ладом.

Ще підчас імперіялістичної війни великі держави антанти, сподіваючися на свою перемогу, вирішили закласти Лігу Націй, як універсальну міжнародну організацію, що повинна закріпити міжнародне відношення сил, утворене перемогою антанти.

Перемога Жовтневої Революції перекреслила цей плян імперіялістичних держав. Проти їх панування над світом виступив Союз Соціалістичних Радянських Республік, що в Деклярації про своє утворення (перший розділ Основного Закону ССРР) заявляє:

„Воля народів радянських республік, що зібралися нещодавно на з'їздах своїх Рад та однодушно прийняли рішення про утворення Союзу Соціалістичних Радянських Республік, служить надійною запорукою в тому, що цей Союз являється добровільним, що за кожною Республікою забезпечено право свободного вступлення в Союз, що доступ до Союзу відкритий усім Соціалістичним Радянським Республікам, як існуючим, так і тим, що утворюються в майбутньому, що нова Союзна держава стане гідним завершенням заложених ще в Жовтні 1917 р. основ мирного співжиття та братнього співробітництва народів, що вона послужить певною охороною та новим рішенням кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у Всесвітню Соціалістичну Радянську Республіку“.

Таким чином Ліга Націй і Радянський Союз — це дві антагоністичні організації з тенденцією універсальності:

організація старого капіталістичного¹⁾ й організація нового соціалістичного світу. Обидві ці організації не примирні, як непримирні ті соціальні системи, які вони заступають: система капіталістична й соціалістична. Характерне явище перехідного періоду, в якому ці дві організації існують побіч себе, є паралелізм боротьби і взаємних відносин між ними. Через те, що боротьба між капіталістичним і соціалістичним ладом це затяжний історичний процес, обидві організації стараються на протязі цього процесу наладити також взаємні відносини взаємних відносин, наскільки це для них вигідне.

Цю основну зміну міжнародного відношення сил, що її принесла Жовтнева Революція, цей паралелізм боротьби і взаємних відносин співпраці між старим капіталістичним і новим соціалістичним світом характеризує Пашуканіс, розглядаючи питання в міжнародно-правному розрізі, ось як:

„З появою радянських держав на історичній арені міжнародне право стає формою тимчасового компромісу між двома антагоністичними системами. Цей компроміс заключається на період, коли одна система (буржуазна) вже не в силі забезпечити собі виключне панування, а друга (пролетарська й соціалістична) ще не завоювала його. В цьому розумінню, здається нам, можна говорити про міжнародне право перехідного періоду. Значення цього перехідного періоду лежить в тому, що відкрита боротьба на знищення (інтервенція, блокада, невизнання) заступається боротьбою в рамках нормальних дипломатичних зносин та договірних умов. Міжнародне право стає правом міжкласовим, при чому його пристосування до цієї нової функції проходить у виді цілої низки конфліктів та криз²⁾.”

12 років радянської міжнародної політики — це 12 років боротьби проти старого капіталістичного світу за право на існування й розвиток, боротьби, що „проходячи через цілу низку конфліктів і криз“, мусіла неминуче вести нас від перемоги до перемоги.

Дати загальні підсумки цієї боротьби — це завдання нашої статті.

II

Першим міжнародним актом Жовтневої Революції був декрет про мир, яким 2-й З'їзд Рад звернувся до всіх держав, учасників імперіалістичної війни, з пропозицією „почати переговори про справедливий демократичний мир, цебто про мир без анексій та контрибуцій“.

Тільки центральні держави відповіли на цю пропозицію готовістю до мирових переговорів, за те держави антанти знехтували її. Так прийшло до мирових переговорів у Бересті між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з одного та РСФРР і УСРР з другого боку, що почалися 20 листопада 1917 р. і закінчилися підписанням мирового договору 3 березня 1918 р.

Переговори ускладнювалися тим, що частини території кол. Росії (Польща, Литва, Латвія, Естонія) знаходилися під окупацією

¹⁾ Що до Ліги Націй не належить найсильніша імперіалістична держава, Злучені Держави Північної Америки, що вважають для своїх цілей вигіднішим не бути зв'язаними Пактом Ліги Націй, — це не міняє загального відношення сил між капіталістичним і соціалістичним світом.

²⁾ Е. Пашуканіс, Международное право, Энциклопедия права государства, т. II, стор. 872.

Німеччини й Австро - Угорщини, а в інших частинах, що в процесі революції почали організуватися як окремі національні держави (перш за все Фінляндія й Україна), велася громадянська війна між буржуазно - республіканським та радянським урядами. Німецький імперіалізм виступав на переговорах у Бересті як протектор одних і других територій, вимагаючи, щоб радянський уряд заявив свою повну незацікавленість щодо територій, які були під німецькою окупацією, як також визнав буржуазно - республіканські уряди Фінляндії й України.

Зокрема щодо України центральні держави вели рівночасно в Бересті переговори з делегацією Української Центральної Ради. Не вважаючи на те, що підчас цих переговорів уряд УСРР опанував майже всю територію України з Києвом і вислав до Берестя свою делегацію, яка виступила солідарно з делегацією РСФРР, центральні держави все таки підписали 9 лютого 1918 р. мировий договір з делегацією Української Центральної Ради і в пізнішому мировім договорі з РСФРР з 3 березня 1918 р. (арт. 6) обов'язали її заключити мир з Українською Народною Республікою. Рівночасно Німеччина й Австро - Угорщина, йдучи нібито на поміч Українській Центральній Раді, заняли територію України, перевели державний переворот, розпустили Центральну Раду та передали формальну владу „гетьманові всеї України“ Павлові Скоропадському (29 квітня 1918 р.), що в дійсності був манекеном в руках німецького командування. Так під охороною окупаційних армій центральних держав запанувала на Україні реакція, що почала руйнувати соціальні та національні здобутки революції. Тільки в падолісті 1918 р., коли наслідком воєнного розгрому центральних держав антантою їх армії почали відпливати з України, тут відновилася знов громадянська війна, що довела до утворення УСРР.

Вище зазначені імперіялістичні змагання Німеччини спричинили, що рівночасно з підписанням мирового договору з Українською Центральною Радою припинилися переговори між центральними державами й радянськими делегаціями. Та коли армії центральних держав знов почали наступати, радянський уряд, стоячи перед загрозою нових територіальних утрат і ще важчих умов миру, рішив прийняти умови миру і підписав мировий договір у Бересті 3 березня 1918 р. Хоч який важкий був цей договір, все таки він давав молодій радянській владі перепочинок, потрібний для внутрішньої консолідації сил і боротьби з контрреволюційними силами. Це й було причиною підписання цього договору.

Після заключення Берестейського договору центральні держави, що швидко заключили мировий договір з Румунією (7 квітня 1918), оточили територію радянської влади залізним перстеном, йдучи скрізь на поміч місцевій реакції. Цей перстень зломився аж після воєнного розгрому центральних держав антантою, однак від цього радянській владі не полегшало, бо проти неї виступили антантські переможці, щоб задавити Революцію та запевнити собі панування над світом.

III

У відповідь на підписання Берестейського договору конференція послів головних держав антанти в Лондоні 18 березня 1918 р. рішила не визнавати цього договору та підтримувати на території кол. російської імперії контрреволюційні угруповання, що вели боротьбу

з радянськими урядами. Ця підтримка мала різні форми, включно до абсолютної блокади радянської території та безпосередньої військової інтервенції (японський десант у Владивостоці, англійський в Архангельську, французький в Одесі).

Як уже згадало, після розгромлення центральних держав натиск антанти на радянські республіки збільшився.

Правда, на початку мирової конференції бачимо в протирадянській політиці антанти деякі хитання. Під впливом Америки (Вілсон) та Англії (Лойд Джордж) мирова конференція пропонує усім фактичним урядам на території кол. Росії замирення, проєктуючи для цієї мети конференцію цих урядів під протекторатом антанти на Принцевих островах (пропозиція з 29 січня 1919 р.). Радянські уряди годяться на цю пропозицію (заява з 4 лютого 1919 р.). певні того, що сам факт існування радянської території буде на територіях буржуазних урядів найліпшою агітацією проти них. Одначе незгода між різними протирадянськими угрупованнями (зокрема між змаганнями до відбудови єдиної нероздільної Росії та до утворення окремих національних держав), як також надії на повалення радянської влади спричинили, що конференція не відбулася.

Таким чином на мировій конференції перемогла думка Франції (Клемансо) про потребу повалення радянської влади шляхом блокади та інтервенції. В літі 1919 р. головні держави антанти визнають уряд Колчака за осередок змагань до реставрації „єдиної, неподільної демократичної та федеративної Росії“ (заява французького міністра закордонних справ Пішона) і беруть ці реставраційні змагання під свою опіку також в мирових договорах з переможеними центральними державами. Окремі постанови Версальського договору (арт. 116 і 117) зобов'язують Німеччину визнати незалежність території кол. російської імперії в кордонах з 1 серпня 1914 р., уневажнити Берестейські договори й визнати всі договори та зарядження держав антанти щодо цієї території. Аналогічні постанови містять також договори з Австрією, Болгарією, Угорщиною й Туреччиною.

Змагаючи до повалення радянської влади, антанта дає допомогу усім російським протирадянським „урядам“ (Колчак, Юденіч, Денікін, Врангель), а рівночасно переводить повну блокаду радянської території. Надіючись все ще відбудувати „єдину, неподільну Росію“, антанта ставиться з явною ворожнечею до утворення окремих національних буржуазних республік, за винятком Польщі, яку прийнято в склад держав антанти, та Фінляндії, до якої антанта ставилася з прихильною резервою.

Зокрема Польщі дала антанта вільну руку щодо України, Білорусі й Литви, призначаючи їй місію здавлення революції на цих землях. Це відповідало історичним традиціям шляхетської Польщі, що їх виписав на своїх прапорах шляхетсько-буржуазний імперіалізм відбудованої Польщі, визначаючи собі за мету здобути принаймні кордони з 1772 р.

Виразник цього відновленого шляхетсько-буржуазного польського імперіалізму, Пілсудський, завоював 1919 р. Львів і Вільно, а 1920 р. рушив на Київ. Під протекторат Пілсудського віддалися недобитки Директорії УНР під проводом Петлюри, що заключив з Пілсудським варшавський договір з 22 квітня 1920 р., звернений проти УСРР. Цей договір відступав Польщі Галичину, Волинь, Холмщину, Підляшя й Полісся, а з Правобережжя, на випадок успіху польської зброї, творив васальну державу Польщі.

Польська армія дійшла до Києва, але скоро Червона Армія підняла її аж під Варшаву. Червона Армія визволяє з - під польської окупації Вильно, що його радянський уряд віддає Литві, і частину Галичини, де твориться радянська влада, що проголошує Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку та її об'єднання з Радянською Україною.

Коли Червона Армія стояла під Варшавою, головні держави антанти, щоб рятувати шляхетсько - буржуазну Польщу, пропонують радянському уряду заключити польсько - радянське перемир'я на основі т. зв. лінії Карзона (телеграма англійського міністра закордонних справ лорда Карзона до тов. Чічеріна з 11 серпня 1920 р.) та погодитися на конференцію в Лондоні, де повинні вирішатися всі спірні питання Сходу Європи. Щоби протидіяти фактові утворення Радянської Галичини, головні держави антанти пригадують собі галицьку справу й спонукають Польщу (в договорі у Спа з 10 серпня 1920 р.) погодитися на те, щоб на лондонську конференцію були допущені делегати Галичини та щоб Польща погодилася на рішення конференції щодо Галичини.

Побіч цього дипломатичного маневру для оборони шляхетсько-буржуазної Польщі антанта дає Польщі допомогу в грошах, військових матеріалах та вищих офіцерах, а рівночасно, щоб відтяжати польський фронт, підтримує Врангеля. Ці зусилля антанти врятували шляхетсько - буржуазну Польщу від упадку, і польсько - радянська війна кінчиться прелімінарним миром, підписаним у Ризі 12 жовтня 1919 р. Дефінітивний мир підписано опісля в Ризі 18 березня 1921 р.

На переговорах у Ризі радянська делегація обстоювала не тільки цілість та незайманість радянської території, але домогалася також визнання незалежності Литви й Галичини.

Щодо Литви, Польща перед радянськими переговорами вступила захопити Вильно, що являється досі предметом польсько - литовського спору.

Щодо Галичини, Польща заявила, що це питання вона домагаться виключити з переговорів, бо про Галичину повинні видати рішення головні держави антанти. Коли рішенням конференції амбасадорів з 14 березня 1923 р. головні держави антанти віддали Галичину Польщі, радянські уряди і український і союзний заперестували проти цього, стверджуючи своє становище, зазначене на ризьких переговорах, про незалежність Галичини.

Польсько - радянська війна була останньою спробою воєнної інтервенції антанти проти радянських республік. Заклучення миру з Польщею та ліквідація Врангеля означають для радянських республік кінець збройної боротьби як у громадянській війні так і проти інтервенції антанти. Так Радянські республіки закріпили своє існування

IV

1920-ий рік має для радянських республік особливе значення. Головні держави антанти, хоч ведуть ще в цьому році політику інтервенції, підтримуючи Польщу й Врангеля, однак вже послаблюють політику блокади. Ухвалою Найвищої Ради Паризької Мирової Конференції з 16 січня 1920 р. допускається „торгівля з російським населенням“, цебто торговельні зносини з радянськими республіками через радянську кооперацію.

На протязі 1920 р. радянські республіки наладжують мирні відносини з буржуазними республіками що утворилися на території колишньої Росії, заключаючи договори з Естонією 2 лютого, з Литвою 12 липня, з Латвією 11 серпня, з Фінляндією 14 жовтня 1920 р. В кінці вищезгаданий прелімінарний договір з Польщею з 12 жовтня 1920 р. важний не тільки тим, що це був договір з сусідньою державою, але також тим, що це був перший договір радянських республік з державою, що належала до антанти.

На протязі 1920 року радянські держави досягають нових успіхів на міжнародному полі, нав'язуючи господарські зносини з західно-європейськими державами. Тут на першому місці треба поставити торговельний договір з Англією з 16 березня 1921 р. Про цей договір переговорювала Англія ще з осені 1919 р. (з тов. Літвіновим в Копенгагені), що свідчить про те, що Англія вже тоді не вірила в успіх антантської політики блокади та інтервенції. Далі пішли торговельні договори з Німеччиною 6 травня, з Норвегією 2 вересня, з Австрією 8 грудня, з Італією 26 грудня 1921 р. Ця політика нав'язування господарських зносин з буржуазними державами — без юридичного визнання з їх боку — через заключування з ними торговельних договорів ведеться з успіхом в наступних роках.

Рівночасно наладжують радянські республіки відносини з своїми а з і й с ь к и м и сусідами. Основою цих відносин є радянська декларація „До Мусульман Росії і Сходу“ з 22 листопада 1917 р., що визнає за державами Сходу право на повну рівноправність з європейськими державами. Та тільки 1921 р. можна було заключити з державами Сходу договори про нормальні зносини, а саме: з Персією 26 лютого, з Туреччиною 16 березня, з Монголією 5 листопада, з Афганістаном 28 грудня 1921 р. Всі ці договори переводять у життя радянський принцип міжнародної рівноправності: радянські республіки відмовляються від режиму капітуляцій та визнають повну міжнародну рівноправність держав Сходу.

V

Внутрішнє укріплення радянських республік та вищенаведені успіхи їх міжнародної політики спричинили, що головні держави антанти були примушені рахуватися з фактом їх існування та шукати замирення з ними. Висновком цього було запрошення радянських республік на Міжнародну конференцію в Генуї (квітень - травень 1922 р.) на рівних правах з усіма іншими державами.

Конференція в Генуї, організована головними державами антанти, мала за ціль довести до господарської реконструкції Європи. Факт запрошення радянських республік на конференцію свідчив, що головні держави антанти визнають що така реконструкція неможлива без участі радянських республік.

Конференція в Генуї не досягла своєї мети. З одного боку противенства між буржуазними державами, зокрема між державами антанти й Німеччиною були занадто великі. З другого боку виявилось непримиреність між державами антанти й радянськими республіками, від яких держави антанти вимагали, щоб вони визнали царські борги, а також дали відшкодування за втрати, спричинені чужоземному капіталові радянським ладом (націоналізація банків, фабрик і т. д.). Очевидно, ці домагання радянська делегація мусіла відхилити з принципових причин. Крім того поставила вона державам антанти протирахунок за шкоди, спричинені блокадою та інтервенцією.

Щоб замазати безрезультатність конференції в Генуї, рішено далі продовжати її в Газі (червень - липень 1922 р.). Однак до Газької конференції навіть не ставилися вже серйозно, і її безрезультатність була — так сказати — самозрозуміла.

Та для радянських республік конференція в Генуї — Газі мала величезне значення. Запрошуючи їх на конференцію, антанта тим самим визнала, що їх існування таке тривке, що треба з ними рахуватися, як з чинником міжнародної політики. Так само з формального боку на конференції визнано повну рівноправність радянських республік з усіма іншими державами — учасниками конференції.

Далі конференція дала нагоду до виявлення активності радянської дипломатії.

Перед конференцією з радянської ініціативи відбулася в Ризі конференція радянської, польської, латвійської й естонської делегацій про спільні основи для виступів на конференції в Генуї.

Підчас самої конференції настало порозуміння між радянськими республіками й Німеччиною, що знайшло вислів у підписанні договору в Рапалло 16 квітня 1922 р. Від хвили підписання Версальського договору, що обов'язував Німеччину вважати недійсним Берестейський договір і взагалі не мати ніякого відношення до території колишньої Росії, аж доки там настануть відносини, визнані антантаю, — між радянськими республіками й Німеччиною настав стан відсутності правових основ для взаємних відносин. Торговельний договір з 1921 р. регулював тільки одну обмежену ділянку відносин. Загальні правні основи для взаємних відносин утворив аж договір у Рапалло, в якому обидві договірні сторони визнали себе *de jure*, полагодили спірні справи та налагодили нормальні дипломатичні зносини. З боку Німеччини Рапальський договір був першим виломом у Версальському договорі.

Рапальський договір є досі правовою основою відносин між Німеччиною та Радянським Союзом. Цю основу скріплено берлінським договором про неутральність з 24 квітня 1926 р., заключеним на п'ять років.

Дальшим показником міжнародного укріплення радянських республік було запрошення їх восени 1922 р. на Льозанську конференцію між державами антанти й Туреччиною, що закінчилася підписанням договору й окремої конвенції про протоки 24 липня 1923 р. На цій конференції радянська делегація проявила велику активність у справі проток, викривляючи імперіалістичну політику Англії. Саму конвенцію, в якій не знайшли місця радянські пропозиції, підписано без радянської участі, але опісля радянський уряд приступив до неї, щоб забезпечити собі можливість використати її для оборони наших інтересів.

VI

Внутрішня консолідація радянських республік, що знайшла 1923 р. оформлення в утворенні СРСР, як також вищезазначені успіхи радянської міжнародної політики спричинили, що 1924 р. Радянський Союз визнають головні держави антанти.

Початок робить Англія.

Ми бачили, що Англія перша з держав антанти нав'язала торговельні зносини з радянськими республіками (1921). Так само від Англії вийшла ініціатива запрошення радянських республік на конференцію в Генуї. Був це політичний курс Лойд Джорджа, що ще на

паризькій мировій конференції заступав політику компромісу з радянськими республіками. Лойд Джордж рахувався з одного боку з потребами англійської торгівлі, з другого боку з настроями англійського робітництва. Та коли консерватори повалили коаліційний кабінет Лойда Джорджа й самі обняли владу, почався курс на розрив з радянськими республіками. Виявом цього була нота лорда Карзона з 8 серпня 1923 р. з низкою закидів проти радянської політики із погрозою зрвання торговельних зносин, що спиралися на договори з 1921 р. Однак цей виступ лорда Карзона зустрів протести широких кол англійського громадянства і тому конфлікт скінчився тільки обміною нот.

На початку 1924 р. на виборах перемагає робітничка партія і до влади приходить кабінет Мекдоналда, що 1 лютого заповідає, а 8 лютого заявляє юридичне визнання Радянського Союзу. Після наві'язання дипломатичних зносин наступають англійсько-радянські переговори, що кінчаються підписанням двох договорів: про управління претензій та про господарські взаємні відносини.

Заява Мекдоналда з 1 лютого 1924 р. впливає на Італію, яка визнає Радянський Союз 7 лютого 1924 р., ще перед формальним визнанням Англії.

9 травня 1924 р. перемагає на виборах у Франції лівий буржуазно-соціалістичний блок. Утворюється кабінет Ерію і наступає наближення між кабінетами Мекдоналда та Ерію на міжнародньому полі (план Доса, Женевський протокол). В зв'язку з цим Франція визнає Радянський Союз 28 жовтня 1924 р.

Так на протязі 1924 р. Радянський Союз одержує юридичне визнання всіх трьох європейських головних держав антанті. За цим іде наві'язання зносин з четвертою антантською державою, з Японією, на основі Пекінського договору з 20 січня 1925 р.

Ще перед тим, на основі Пекінського договору з 31 травня 1924 р. налагоджуються зносини між Радянським Союзом та пекінським урядом Китаю.

За приміром головних держав антанті йдуть інші європейські держави. Таким чином на протязі 1924 р. Радянський Союз увіходить у зносини майже з усіма державами світу.

Однак це не значить, що між капіталістичними державами й Радянським Союзом наступає замирення. Ні, аж тепер виступає в усій чіткості характерна риса перехідного періоду: паралелізм взаємних відносин й боротьба між капіталістичним і радянським світом.

Перше гасло до боротьби виходить від Англії. При кінці 1924 р. консервативна партія, що ніяк не могла примиритися з наві'язанням англійсько-радянських відносин, провокує нові вибори до парламенту, фалшивкою т. зв. "листа" Зінов'єва залякує дрібно-буржуазну та менш свідому робітничу масу, відриваючи її від робітничої партії, здобуває перемогу на виборах і перебирає владу. Одним з перших актів консервативного кабінету Болдвіна було відмовлення від підписаних урядом Мекдоналда англійсько-радянських договорів, що їх кабінет Болдвіна не вносить у парламенті на ратифікацію. З цього часу консервативний уряд Англії бере курс на розрив дипломатичних зносин з Радянським Союзом, організацію протирадянського блоку та війну з метою повалення радянської влади.

Льоккарнські договори мають за ціль відтягнути від Радянського Союзу Німеччину та через приналежність до Ліги Націй втягнути

її в т. зв. „західню орієнтацію“, цебто підкорити антанті та повернути проти Радянського Союзу.

Підтримка перевороту Пілсудського має за ціль утворити від Чорного до Балтицького моря протирадянський перстень зложений з одного боку з польсько - румунського союзу з другого — з союзу новоутворених прибалтицьких держав під гегемонією Польщі.

Доки у Франції був при владі лівий блок, що не хотів зовсім підкоритися команді англійського консервативного кабінету, Англія використовувала противенства між Італією й Францією, щоб залякати останню та підкорити її своїй політиці. З приходом до влади у Франції правого блоку під проводом Пуанкаре між Англією та Францією встановився повний контакт у протирадянській політиці.

Паралельно з акцією в Європі йшла протирадянська акція Англії в Азії: в Афганістані, в Персії, в Китаю.

Як уже зазначено, з пекінським урядом наладив Радянський Союз зносини договором з 31 травня 1924 р. В цьому договорі Радянський Союз не тільки визнає повну суверенність та міжнародно рівноправність Китаю й уневажив старі царські нерівноправні договори з Китаєм, але також конкретно відмовився від давніх російських концесій в Тяньцзині й Ханькоу, від російської частини боксерської контрибуції і — що найважливіше — від прав екстериторіальності та консульської юрисдикції для радянських громадян з Китаю. Договір містить далі основні принципи про вирішення питання Китайсько-Східної залізниці, признаючи за Китаєм право викупу. До вирішення цього питання окремий договір про К.-С. Залізницю з пекінським урядом з 31 травня 1924 р. та аналогічний договір з мукденським урядом з 20 вересня 1924 р. заводять спільне радянсько - китайське управління К.-С. Залізницею.

Коли в процесі громадянської війни в Китаю партія Гоміндан утворила південно - китайський уряд у Кантоні, радянський уряд нав'язав приязні зносини також з цим урядом.

Факт визнання повної суверенності та міжнародної рівноправності Китаю Радянським Союзом підняв проти нього всі імперіалістичні держави, що бачили в майбутній радянсько - китайській дружбі з одного боку ослаблення своїх протирадянських позицій, з другого — загрозу своїх імперіалістичних інтересів у Китаї. Користаючи з імперіалістичної війни в Китаю, імперіалісти почали докладати всіх зусиль, щоб з одного боку захистити свої позиції в Китаї через підкорення собі окремих китайських урядів, з другого — спрямувати дії тих урядів проти Радянського Союзу і таким способом перешкодити радянсько - китайській дружбі.

В цій акції імперіалістів обняв провід консервативний уряд Англії, що поклав собі перш за все за мету розірвати зносини між Радянським Союзом та Пекіном. Після переходу влади в Пекіні в руки Чжан Цзо - Ліна Англія цю мету досягнула. Цей явний ворог Радянського Союзу не тільки припинив радянсько - китайську конференцію, що працювала на основі договору з 1924 р., щоб на місце старих царських нерівноправних договорів скласти нові, але також спричинив відкликання радянського повпредства з Пекіну. А саме в квітні 1927 р. уряд Чжан - Цзо - Ліна з дозволу дипломатичного корпусу в Пекіні, що діяв очевидно під впливом Англії, напав на установи радянського повпредства в Пекіні. Реагуючи на це порушення міжнародного права, радянський уряд відкликав з Пекіну своє повпредство, не розриваючи однак дипломатичних зносин з пекінським урядом.

Дуже скоро виявилось, що напад на радянське повпредство в Пекіні був прелюдією до нападу на радянське торгпредство в Лондоні, зроблене англійським урядом в травні 1927 р. Покликаючися на фальшовані „документи“, знайдені нібито при цих обох нападах, англійський уряд розірвав дипломатичні зносини з Радянським Союзом.

VII

В той самий день (26 травня 1927 р.), коли більшість англійської палати громад одобрила рішення кабінету Болдвіна про розрив дипломатичних зносин з Радянським Союзом, „Daily Telegraph“, офіціоз Чемберлена, англійського міністра закордонних справ, ось-як оцінював значення розриву:

„Цим актом Англія нанесе вбивчий удар престижеві СРСР на Близькому, Середньому та Далекому Сході. В Китаю, Персії, Афганістані й Туреччині наслідки цього акту виявляться дуже швидко. З другого боку країни держави, починаючи Фінляндією й кінчаючи Румунією, будуть підбадьорені рішучістю Лондону. В таких столицях, як Білгород та Прага, вже не буде чути про наміри визнати радянський уряд“.

Переходячи до тодішнього побуту тов. Чічеріна в Парижі, офіціоз Чемберлена висловлює надію, що рішучість „Лондону“ вплине на розрив французько-радянських відносин:

„Задачею Чічеріна є без сумніву досягнути у Франції ту фінансову підтримку, яку Москва сподівалася давніше дістати від Англії. Очевидно, Чічеріна жде тут розчарування, коли навіть Франція тепер не настроєна розірвати дипломатичні зносини з Москвою. Це може статися таки в цьому році, тільки дещо пізніше, коли будуть зовсім розкриті спроби більшовицьких агентів збаламутити французьких салдатів та моряків“.

В наведених міркуваннях чемберленівського офіціоза бачимо плян всестороннього наступу на Радянський Союз. І справді, останні два роки, що ділять нас від розриву англійсько-радянських відносин, були для радянського Союзу на міжнародному фронті дуже важкі. Консервативний уряд Англії напружив усі сили, щоб виконати з успіхом свій плян наступу на Радянський Союз. Тепер, після двох років цього наступу, можна ствердити, що він не тільки не вдався, але приніс самому консервативному уряду упадок на останніх виборах в Англії.

Хоч який сильний був вплив уряду Болдвіна на уряд Пуанкаре, а все таки англійська політика досягнула тільки те, що французько-радянські переговори про врегулювання спірних питань стали на мертвій точці, і Раковського, що вів ці переговори, на домагання французького уряду відкликано з становища повпреда СРСР в Парижі. Головного, дебто розриву французько-радянських відносин, Англія таки не добилася.

В Китаю, в розвитку громадянської війни, Гоміндановський уряд під проводом Чан Кай - ші зрадив революцію, підкорив себе імперіалістам і почав що раз ворожіше виступати проти Радянського Союзу, аж в кінці через захоплення Східно-Китайської залізниці спровокував повний розрив китайсько-радянських відносин.

Однак громадянська війна в Китаю далеко ще не закінчена, і зрада Чан Кай - ші є тільки один з її епізодів. При цьому цей епізод не приніс навіть Англії сподіваних користей, бо Чан Кай - Ші віддався в опіку Сполучених штатів Північної Америки, що тільки поглибило англійсько-американські противенства на території Китаю.

В Афганістані вдалося Англії скинути Аман - Уллу і здобути владу для свого ставленика Хабіб - Улли, однак його ж переміг Надір - Хан, що відновив нормальні дипломатичні зв'язки з СРСР.

В Європі, на західних кордонах Радянського Союзу, мимо всіх зусиль Англії, все таки не вдалося організувати протирадянського Чорноморсько - Балтицького блоку під проводом Польщі.

Коротко кажучи, хоч не можна заперечити, що англійська політика утворювала для Радянського Союзу великі труднощі, однак вона своєї мети не досягнула. Ці всі труднощі Радянський Союз переміг, а нові вибори в Англії, що принесли поразку консервативній партії, ствердили банкрутство її протирадянської політики.

Не вважаючи на всі зусилля англійського консервативного уряду поставити Радянський Союз у повну ізоляцію, — якраз на протязі останніх двох років радянський уряд виявив велику активність на міжнароднім полі.

Виконуючи англійський план протирадянського наступу, Пилсудський готовився в - осени 1927 р. захопити Литву. Однак рішучий виступ Радянського Союзу, до якого приєдналася Німеччина, спинив розмах Пилсудського та відвернув воєнну небезпеку.

В тім самім часі почалася активність радянської міжнародньої політики у справі роззброєння.

Коли після упадку женецького протоколу 1924 р., що передбачав скликання міжнародньої конференції роззброєння в 1925 р., Ліга Націй установила підготовчу комісію для конференції роззброєння, — запрошення Радянського Союзу до участі в комісії обставлено так, щоб цю участь унеможливити. А саме, за місце нарад комісії вибрано Женеvu, куди Радянський Союз, що перебував у конфлікті з Швайцарією з приводу вбивства тов. Воровського підчас Лозанської конференції 1923 р., ясна річ, не міг вислати делегації без пониження свого престижу. На це й рахували антантські аранжери конференції, в першу чергу Англія й Франція, щоб потім збити Радянському Союзові закид, що він „саботує роззброєння“, бо, мовляв, капіталістичні держави не можуть погодитися на яке-небудь обмеження озброєння, доки Радянський Союз також не погодиться обмежити своє озброєння. І справді, на перших трьох сесіях підготовчої комісії, в яких радянський уряд не брав участі, провідним тоном був закид на його адресу, що він „саботує“ роззброєння.

Після полагодження конфлікту з Швайцарією (берлінський протокол 14 квітня 1927 р.) радянський уряд ухвалив узяти участь в підготовчій комісії для роззброєння і на 4 - й сесії комісії, в осени 1927 р., з'явилася радянська делегація під проводом тов. Літвінова. Поява радянської делегації викликала в делегаціях буржуазних держав ф а р и с е й с ь к і заяви задоволення і д і й с н и й п е р е л я ж, який після зложення радянської декларації про принципи повного роззброєння — з замаскованого став відкритим. Цей переляк збільшився, коли на 5 - й сесії, на весні 1928 р., радянська делегація запропонувала викінчений проєкт повного роззброєння, а після відкинення його комісією — так само викінчений проєкт частинного роззброєння. Коли радянському проєктові повного роззброєння буржуазія могла закинути, що він „нереальний“, — то перед проєктом частинного роззброєння буржуазні делегації просто розгубилися і відклали сесію. Аж через рік, навесні 1929 р., скликано 6-ту сесію комісії, на якій відкинено також радянський проєкт частинного роззброєння.

Ця радянська акція в справі роззброєння є в дійсності великою перемогою Радянського Союзу над буржуазними державами. Вона здерла маску з буржуазних держав і переконала широкі трудящі маси цілого світу, що імперіялісти, які верховодять в Лізі Націй, не думають роззброюватися. Підготовна комісія, відкидаючи радянський проєкт, сама себе здемаскувала. За те, трудящі всього світу знають, що тільки Радянський Союз прагне миру і тому домагається роззброєння. Ця політика миру, задокументована радянською делегацією в Підготовній комісії роззброєння, є блискуча перемога Радянського Союзу.

Ту саму політику миру виявив Радянський Союз з приводу т. зв. „Пакту проти війни“, запропонованого Францією Сполученим Штатам Північної Америки, розробленого американським державним секретарем Келогом і підписаного в Парижі 27 серпня 1928 р. Викриваючи проєкт Пакту як інструмент, що може дати привід до воєнних конфліктів і зокрема до організації війни проти Радянського Союзу, радянський уряд, після підписання Пакту, рішив приступити до нього, щоб не дати імперіялістам у руки закиди, нібито Радянський Союз не хоче обов'язатися не вести війни, значить, готує війну, а крім того, щоб використати Пакт в акції за роззброєння.

Більше того, в часі, коли буржуазні держави зволікали з ратифікацією Пакту, Радянський уряд виступив з ініціативою, щоб держави, які сусідують з Радянським Союзом, надали Пактові через негайну ратифікацію обов'язкової сили у взаємних відносинах. Цю ініціативу зреалізовано в Московськім Протоколі з 9 лютого 1929 р., який підписали: СРСР, Польща, Румунія, Латвія та Естонія.

Розробляючи свій план наступу на Радянський Союз, англійський консервативний уряд сподівався нанести рішучий удар господарській силі Союзу і тим підготувати повалення його. Ці надії англійських консерваторів зустріла повна невдача. Від розриву англійсько-радянських відносин потерпіло господарство Англії, що втратило радянський ринок. За те Радянський Союз компенсував відсутність торгових зносин з Англією торговельними зносами з іншими державами.

Зокрема треба відзначити, в зв'язку з англійсько-американським суперництвом, велике пожвавлення торгових зносин між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Північної Америки. В зв'язку з цим появляються шораз численніші голоси американських політичних та господарських кол за визнання СРСР.

Так наперекір англійським сподіванням господарська сила Радянського Союзу невпинно зростає, притягаючи до себе шораз більшу увагу господарських кол капіталістичних держав, що бачать свою вигоду в господарських зносінах з Радянським Союзом. За останні два роки англійської політичної ізоляції наші господарські зв'язки з буржуазними державами не змаліли, а значно зросли.

VIII

Порівнюючи теперішній момент, 12-их роковин Жовтневої Революції, з моментом з - перед двох років, коли ми святкували 10-річчя Жовтня, — можемо з задоволенням сказати, що Радянський Союз здобув нову перемогу в боротьбі за існування.

Головна небезпека, що загрожувала нам від Англії, коли ще не зовсім і не на все, то в кожному разі на деякий час усунена. Другий

кабінет Мекдоналда, що утворився наслідком перемоги робітничої партії на виборах над консерваторами, після кількомісячних вагань, що свідчать про його підлеглість протирадянським настроям консерваторів, все таки зважився сповнити свою обіцянку, дану в своїй виборчій платформі, і відновити дипломатичні зносини з Радянським Союзом. Англійсько-радянський протокол, підписаний у Лондоні 3 жовтня ц. р. англійським міністром закордонних справ Гендерсоном і тов. Довгалецьким, що обов'язував англійський уряд негайно після прийняття протоколу парламентом відновити дипломатичні зносини з СРСР, а опісля приступити до конференції для врегулювання зазначених у протоколі спірних питань, — уже набрав обов'язкової сили й обидві сторони вже обмінялися послами. Тепер черга на передбачені протоколом переговори. Не маючи ніяких ілюзій про настрої Макдональда і К^о до радянського ладу, все таки треба — вживаючи вислову „Известий“ — ствердити, що лондонський протокол є „перемогою здорового розуму“. Тому можна мати надію, що на цій базі „здорового розуму“ укладатимуться англійсько-радянські відносини в кожному разі на протязі існування нововибраного англійського парламенту.

Відновлення англо-радянських відносин матиме корисний вплив на радянські відносини з Німеччиною. Коли кабінет Болдвіна, бажаючи прислати Німеччину до участі в протирадянському наступі, часто прикладав їй ніж до горла, тепер над нею не буде тяжити такий безпосередній примус вибору. Очевидно, не треба зачиняти очей на те, що внутрішні противоріччя й міжнародний стан Німеччини диктують її закордонній політиці не тільки раднофільські, але також протирадянські тенденції. Однак тепер відпаде той безпосередній англійський натиск, що підсилював протирадянські тенденції.

З другого боку треба рахуватися з тим, що тепер провід у протирадянській політиці обіме Франція. Паневропейський план Бріана, викладений представникам інших держав підчас цьогорічного Зібрання Ліги Націй, виразно про це свідчить. Однак холодне прийняття цього плану, зокрема Англією й Німеччиною, свідчить, що французька безпека не така вже велика. При цьому Франція мусить числитися з політичним курсом Англії, що може привести також до внутрішнього пересування сил у Франції, як це було підчас першого кабінету Мекдоналда.

Оцінюючи наш міжнародний стан, все треба тямити про протирадянський характер політики Польщі й Румунії та про змагання Польщі підкорити своїм імперіалістичним змаганням прибалтицькі держави. Однак в зв'язку зі зміною протирадянського курсу англійської політики ця небезпека тепер значно зменшилася.

Таким чином, наше положення в Європі треба вважати за задовільне. Переходячи до нашого конфлікту з мукденським та нанкінським урядами треба ствердити, то тут ми віднесли велику перемогу не тільки над китайськими генералами, але також над імперіалістичними державами.

В дійсності радянсько-китайський конфлікт загострився з того часу, як Чан Кай-Ші зрадив революцію. Протизаконне захоплення китайсько-східної залізниці 10 липня ц. р. було тільки доведенням цього конфлікту до моменту, де кінчатся мир і починається війна. Однак і в цьому моменті радянський уряд не дався спровокувати на війну. На захоплення К.-Сх. залізниці відповів він розривом зносин з мукденським та нанкінським урядами і став твердо на тому, що пере-

думовою переговорів для поладження конфлікту мусить бути повернення правного стану на К.-Сх. залізниці, утвореного пекінським та мукденським договорами з 1924 р. Це ясно зазначено в радянських поправках до проєкту спільної декларації, запропонованого нанкінським урядом 27 серпня ц. р. Всякі спроби збити себе з цієї позиції радянський уряд відхилив, викриваючи фарисейство „китайської дипломатії“. Так само напади китайських та організованих китайськими урядами російських білогвардійських банд на радянську територію не досягнули своєї мети, а саме спровокування війни. Захищаючи від цих нападів свої кордони, радянський уряд не сходить з позицій законної самооборони.

При цьому всьому треба мати на увазі, що в китайсько-радянському конфлікті час працював нашу користь. В Китаю розгортається новий етап громадянської війни, де з одного боку проти „всекитайського“ уряду Чан-Кай-Ші повстали інші генерали, з другого підноситься революційна хвиля народніх мас.

Цей розвиток подій довів до того, що мукденський уряд рішив визволитися з під диктату Нанкіна і на власну руку налагодити конфлікт на К.-С. залізниці мирним шляхом, приймаючи домагання радянського уряду. 3-го грудня ц. р. делегати радянського й мукденського урядів підписали в Нікольськ-Усурійську протокол, що містить заяву мукденського уряду про привернення на К.-С. залізниці правного стану перед її захопленням та згоду радянського уряду на цю заяву. В той самий день 3-го грудня, коли підписанням протоколу в Нікольськ-Усурійську ліквідовано конфлікта на К.-С. залізниці, радянський уряд отримав заяву Сполучених Штатів Північної Америки, Франції та Англії; що, покликаючися на Паризький пакт проти війни, звертають його увагу на те, що він повинен стриматися від воєнних дій та поладити конфлікт на К.-С. залізниці мирним шляхом. Опісля до цих заяв приєдналася також Італія.

Коли радянська далеко-східня армія розстрошила китайські та білогвардійські банди і коли Мукден під цим враженням заявив готовість виволити радянські домагання, ясно, що імперіялістичним державам не йшло про поладження конфлікту, бо він через заяву Мукдену був уже в стадії поладження, а про підтримку Нанкіна проти Мукдену, цебто про перешкодження самостійному виступі Мукдена і тим про затягнення конфлікту. Це таке ясне, що після радянської ноти навіть буржуазна преса згаданих держав мусіла признати, що їх виступ був невдачний та що радянська дипломатія віднесла над ними перемогу.

Коли інтриги імперіялістичних держав не помішають виконання Нікольськ-Усурійського протоколу, то треба ствердити, що конфлікт на К.-С. залізниці закінчився нашою перемогою над китайськими генералами та інтригами імперіялістичних держав.

На ці заяви відповів радянський уряд нотою з 4 грудня, де зазначив, що Радянський Союз усе змагав до миру, що конфлікт на К.-С. залізниці був відкритий через порушення правного стану китайською стороною, що радянська армія діяла тільки в самообороні проти китайських нападів на радянську територію, що між радянським та мукденським урядами ведуться безпосередні переговори, та що виступ держав у такий момент є спроба стороннього натиску на ці переговори й тому не може вважатися дружнім актом.

Очевидно цей виступ імперіялістичних держав не був подиктований бажанням причинитися до поладження китайсько-радянського

конфлікту. Ці держави зовсім не думали звернутись до китайських урядів, коли ці захопили К.-С. залізницю й почали нападати на радянську територію, а пригадали собі паризький пакт аж тепер.

Коли міжнародний стан, в якому ми обходили 12-ті роковини Жовтневої Революції, треба визнати за задовільний, то не можна ані на хвилику забувати, що до цього причинилася в значній мірі та обставина, що Радянський Союз, як перша держава трудящих, що змагають до здійснення соціалізму, має по своїм боці прихильність трудящих усього світу. В цьому й наша перевага над капіталістичним світом, що в кожній буржуазній державі передова частина трудящих вважає Радянський Союз за свою батьківщину й готова виступати на його захист.

Зокрема це відноситься до трудящих поневолених, колоніальних та напівколоніальних народів, що бачать в Радянському Союзі свого союзника в боротьбі за національне й соціальне визволення. І коли на цьогорічному Зібранні Ліги Націй литовський делегат Вальдемарас заявив, що тільки в Радянськiм Союзі національне питання розв'язане як слід, то ці слова в устах ворога радянського ладу звучать грізним напiмненням на адресу тих сусідів Радянського Союзу, що будують свою державну могутність на національному поневоленні. Західня Україна, Західня Білорусь ніякими переслідуваннями не дадуть собі відібрати почуття єдності з своєю державною батьківщиною, з Радянською Україною, з Радянською Білоруссю.

Таким чином 12-ті роковини Жовтневої Революції були не тільки нашим радянським святом, але святом трудящих всього світу. Вся міжнародня сім'я трудящих святкувала в цей день свято своєї перемоги, про яку свідчить 12-річне існування і невпинний розвиток Радянського Союзу.

ОЛ. НАЗАРЕЦЬ

Із первопочинів робітничого руху на Україні (Лівобережжя)

Сня часть (промислове життя ОЛ. Н) в разных землях Европы находится в разном состоянии, что происходит от разности произведений и деятельности жителей, а частью от образа правления.

Зябловский. Стат. опис. Рос. имп. 1 ч. 29 ст. 1816 р.

Соціалний зміст, середове життя великого промислового закладу на Україні за 19 ст.— дільниця найменше досліджена в нашій історіографії. Дідичне промислове підприємство з цих часів можна вважати за сторінку майже зовсім ще не прогорнуту. Очікувані давно і нетерпляче роботи з цієї царини ще й досі не побачили світу. А тим часом кожен, хто хоче розумітись на історичному процесі дореформеної України, хто побажав би збагнути своєрідності його навіть за другої половини 19 ст., мусить зазірнути в потайні глибини дідичного виробного осередку. Із них стрижень нашого промислового життя першої половини 19 стол., від них і локальні нюанси його організаційних забарвлень потому.

За часів фактичного існування дідичний промисловий заклад „посідав більше половини всіх підприємств та $\frac{3}{4}$ всіх фабрично-заводських робітників... панував у найважливіших галузях промисловости“¹⁾. Мавши кількісно ото таке першенство, „якісно він був найвпливовіший. Всеньке буття тогочасної промисловости познаменовувалось від його рис, від його „духу“. У сутанині цього дідичного „духу“ живе наша індустрія ще й тоді, як носій його формально був зліквідований. Один із уважних спостерігачів нашої дійсности 90 р. р. писав: „Не вважаючи на свободу договірних стосунків, що їх проголосило право, від визволення селян російська праця має всі невигоди сторони невірльної праці“²⁾.

Виходить, що промисловий капіталізм, з погляду якого автор наведених слів розглядає нашу дійсність, був іще, до певної міри, технічно-матеріальним об'ямуванням дуже за давненого соціального змісту.

Які ж перспективи у історика викрити конкретну натуру цього змісту?

Ще про мануфактуру 18 стол. завважено: „організація української мануфактури, її середове життя нам ще мало відоме. Офіційні описи, що збереглися, цікавилися тільки зовнішньою стороною справи“³⁾

¹⁾ Оглоблин. Предкапиталистич. фабрика.— 209 стр.

²⁾ Шульце-Геверниц. Крупное производство, 92 стр. Див. також статтю Вапача в 12-й книзі „Історик-Марксист“

³⁾ Оглоблин. Мануфакт. в Гетьманщині, 166 стр.

Слова ці не згірше можна прикласти до пізнішої доби. Не кажучи про друковані матеріали з цієї царини: тут справді крім загальних фондів, де на рясноту таких відомостей можна було б сподіватись. Справи губернаторських канцелярій із звітного відділу фіксують тільки цифри щодо робітної сили, продукції, прибутків. А про сам процес виробничий, його організацію — вони мовчать. Офіційні установи цікавлять ефект роботи, цифровий показник, що давав змогу та право писати в центр про „преуспевание“ промислового життя губернії. Характерні ж властивості виробничих функцій, що на них поставав отой ефект, зовсім майже поминали вони. Запевно, щось тут у найбільшій пригоді могли стати архіви самих підприємств. Але з них маємо лише дешицію, та й то не завжди кращу змістом за справи губернаторських канцелярій. Акад. Воблий, досліджуючи польську промисловість, стояв приблизно перед такою джерельною дійсністю. Зарадили його де в чому судові фонди. ⁴⁾ Чи не допомогли б ці ж самі фонди і історикові української промисловості викрити дещо з середового життя наших виробничих закладів?

Спробу позитивної відповіді на це я й хотів зробити в цій статті. Розшуковуючи матеріали кріпацьких розрухів за першу чверть 19 ст., серед справ Малорос. Чернігівського генерального суду я натрапив на справу „о крестьянах тайной советницы Екате.р. Уваровой, сужденных за упорство и непослушание“, позначену 1824 роком. ⁶⁾ Ходиться тут про суконний промисловий заклад, отже про заступника тієї ділянки промислового життя, що 20 — 30-тих р. р. намагалася стати панівною. „Можна стати на висновку, що за 30 р. р. щодо цінності виробів і кількістю зайнятих робітників текстильна промисловість поступалась лише гуральницькій“, відзначає питому вагу текстильного виробництва ак. Воблий у „Нарисах з історії цукробурякової промисловості“. ⁵⁾

Сукняно-промисловий заклад цей знаходився в новг.-сіверському повіті при селах Жадово та Машево шептаківської волости на Чернігівщині. Це колишній маєток останнього гетьмана України Кирила Розумовського. По смерті його шептаківська волость перейшла до Олексія Кириловича Розумовського, старшого сина гетьмана. Від нього ж села Машево та Жадово відписано 1821 р. у посаг за донькою Катериною Олексіївною, що була одружена ще від 1811 року з С. С. Уваровим, майбутнім „графом“, „вельможею“ і міністром освіти. Керував безпосередньо виробним життям сукнярні швед Мальстрем, „знаючий и деятельный молодой человек“ ⁷⁾. За доглядом останнього і будувався сам заклад.

Збудовано сукнярню в Машеві попервах на 50 — 60 варстатів. На 20 р. вона збільшується: документи цих років відзначають 120 варстатів і 962 чол. робітників з продукцією в 50.000 т. арш. сальдацького сукна.

За цей час вона стає перша своїм розміром серед інших дідичних закладів текстильних Лівобережжя. Ось кілька даних: сукнярня Гудим-Левковича в с. Горошино ховольського повіту на Полтавщині має тільки 6 варстатів, Башилова Івана, в тому ж повіті, має 3 варстати, Іваненка Миколи, переяславського пов. — 10 варстатів;

⁴⁾ В о б л и й. Очерки по истории польской промышленности, 249 стр.

⁵⁾ І т. 24 — 25 стор.

⁶⁾ Чернігівськ. Крайарх. Малорос. Чернігів. Генер. Суд, 1824 р., № 2543.

⁷⁾ Ф о н - Г у н. Поверхностные замечания... II ч. 14 стр.

Сулми Якіма переяславськ. пов.— 16 варстатів. Засновані вони всі між 1815 — 1828 р.р.⁸⁾.

Існує вона до кінця 19 стол., мінявши кілька разів своїх хазяїв. Про початок її „діяльного“ життя в літературі є деяка розбіжність.

У Русова та Домонтовича позначено 1810 рік, як рік, коли Машевська сукнярня уже працює, у Оглобліна — 1811 рік. Попередні два дослідники зовсім не наводять джерел, що з них вони взяли свою дату, а Оглоблін покликається на статтю Ростовцева в „Черниг. Губ. Ведом.“ за 1854 р., джерело не безпосереднє і далеко не сучасне з самим фактом. Щоб пристати на якусь із цих дат остаточно, наведу два документи із архіву Респінних.

Міністр внутрішніх справ 1816 року 31 серпня писав до чернігівського губернатора: „в 1810 г. с Высочайшего соизволения Действительн. Тайному Советн. графу Ал. Кир. Розумовському видано из казны в ссуду на пятнадцать лет на поставку сукон, без процентов 180.000 р., со взысканием ежегодно по равной части. Ныне граф Розумовский при исправной выставке за 4 год сукон и уплате за оные ссуды всего 48.000 р....“⁹⁾.

Чотири роки до 1816 справно постачав сукна управитель Розумовського, 4 роки справно виплачувала гроші економічна контора.

Отже перший рік для сукнярні, за цим документом, був 1811 рік.

Ще одна вказівка із документа, ближчого до часу заснування сукнярні і ближчого до самого життя епопомій Розумовського.

1812 року, грудня 12 - го, управитель московских маестностей Йосип Серебряков пише до графа Ол. Кир. Розумовського: „Господин Тиманов (управит. шептаківськ. вол. Ол. Н.) меня уведомляет, что с фабрики сукон в нынешнем году, как недоставленные и за прошлый год так равно следующие на сей год велено доставлять к отдаче в Киевскую Комиссар. Комиссию...“⁹⁾ „Фабрика“, виходить, уже працює від минулого 1811 року.

Наведені документи певно свідчать за 1811 рік і не згадують зовсім про 1810 рік. Виходить, дата позначена у Ростовцева та Оглобліна ближча до дійсності, і її треба вважати за рік відкриття Машевської сукнярні.

Часи ці були надто сприятливі для розвитку сукняного виробництва. Держава забезпечувала його грошми, забезпечувала ринком збуту, а то і робітною силою. Це були часи, коли „годовне пеклування уряду... скупчувалось на поширенні та поліпшенні сукнярних фабрик, через нагальну потребу постачати сукна військові“¹⁰⁾. Збірка законів за перше десятиріччя 19 стол. рябіє різними розпорядженнями та наказами, із станом сукнярної промисловости пов'язаними. 1803 року 18 червня, 1805 року 4 серпня, 1808 року 30 червня, 1809 р. 29 червня.¹⁰⁾

1803 року збільшують ціни на сукна, 1805 р. наказують широко засновувати „фабрики“ на Україні, зокрема в Одесі, та видавати широкі кредити чужоземцям. Особливо знаменний є наказ 1808 року: тут і дуже пільгові кредити, і великі премії, і станова необмеженість права бути за підприємця і привілеї колодістам - чужоземцям, і дозвіл використовувати куповану робітну силу кріпака за „особенними правилами“.

⁸⁾ Журнал мануф. и торг. 1831 р., № 2.

⁹⁾ Полтав. Крайарх. Архів Респінних пачка 67.

¹⁰⁾ Ниссенович. История фабр. и завод. законодат. в России II т.

Державна скарбниця 1809 р. виплачує міністрові внутрішніх справ на реалізацію самих позик „фабрикантам“ 2 мільйони карбованців.

З них ото і на долю Розумовського, що потрібував тоді вельми грошей,¹¹⁾ припало 180 тис. карбованців (по 3000 карб. на відкритий варстат, як то встановлював наказ 1808 року).

Причини таких щедрот називає сам мін. внутр. справ в наказі 1808 року. Доповідь його па найвище ім'я починається: „Від самого вступу мого на довірене мені міністерство, звернув я увагу на недостачу сукон на обмундирування війська потрібних“. За такої пильної уваги „потребі“ цій, аж 1822 року перший раз інтендантство було досить забезпечене сукнами.

Машевська сукняря була цілком спрямована на задоволення військових потреб і щодо збуту мала поки необмежені спромоги.

Бойову проблему ринку вона тихомирнісінько розв'язувала в канцелярії київської комісаріятської комісії. Туди Десною та Дніпром відсилає і свою щорічну продукцію.

Ось така сприятлива загальна ситуація в парині фінансовій та ринковій доповнювалась ще для маєтностей Розумовського вигідним розташуванням і інших факторів промислового життя.

„Елементи поміщицької фабрики почасті створювались ще в надрах самодоволяючого дідичного господарства... На першому місці тут стоїть, звісно, наявність робітної сили... Другий елемент — наявність іноді великої кількості сировини...“¹²⁾

Розумовський був власник 40 тисяч кріпанів¹³⁾. На села Жадове та Машеве припадало не менше 5 тисяч. Вони були найлюдніші. Ця сила робітних рук застосування повного собі в сільському господарстві не знаходила уже хоч би через відсутність господарного реманенту в багатьох кріпацьких господарствах. Відсоток піших тягол у чернігівській губ. перед реформою сягає — 33. З них беззадібних було 24%¹⁴⁾. До того ж земельних добр на Чернігівщині проти інших губернь було менше: на кріпацьку душу маєтності понад 100 душ — вигідної землі без лісу припадало тільки 1,9 десятин, тим часом як Полтавщина мала — 2,4 десятини, Харківщина — 5,2 десятини¹⁵⁾. Проблема „перенаселення“ та використання вільної додаткової людності кріпацької маєтності тут стояла гостріше, ніж деінде.

Розв'язувавши її, великі душеволодарі визнавали за краще використовувати кріпака в дідичній промисловості. За найрентабельнішу на початку 19 стол. вважалась текстильна промисловість зокрема сукняна. Протягом 10-их та 20-их років 19 стол. засновується чимало сукняних промислових закладів і на Лівобережжі. „Вони (великі виробництва з невільною працею Ол. Н.) з'являлись у історії тільки в тих випадках, коли дана галузь мала виключну монополію... фабрики, де робили кріпаки, були в повній залежності від такої монополії...“¹⁶⁾

До того ж сукняря на Чернігівщині мала ще одну перевагу: від самого побуту місцевого підготовану робітну силу відповідної кваліфікації.

¹¹⁾ Васильчиков. Семейство Разумовских. II ч.

¹²⁾ Лященко. История русского народного хозяйства. 222 стор.

¹³⁾ Васильчиков. Семейство Разумовских. II част.

¹⁴⁾ Игнатович. Месячина в Рос. в перв. пол. 19 ст. Ист.-Мар. 3 т. 96 стр.

¹⁵⁾ Обчислення зроблено за 4 таб. Игнатович в „Помещичьи крестьяне накануне освобождения“.

¹⁶⁾ Макс Вебер. Народное Хозяйство 92 стр.

Про наявність текстильно - сукняної кваліфікації в народніх масах Чернігівщини Домонтович зазначає: „Із ремесних виробів поширених поміж людиною чернігівської губернії більш за інші заслужують на увагу: а) Ткацтво. Сюди належить виробка простого селянського сукна та полотна на чоловічий та жіночий одяг“...¹⁷⁾

Виховувати кадри кваліфікованих робітників для виробництва на невибагливий військовий ринок підприємцеві не треба було — вони вже були підготовлені поза його волінням.

Про довільність ще одного виробного „елементу“ — сировини, писалось у нашій літературі досить. Нагадую тільки, що поміщицька маєтність захищалася від сировинної кровистости. Не згірше, ніж робітну силу, вона могла настати собі і сировину із власних виробних ресурсів. Про лівобережні сукняні заклади сучасник писав: „Майже всі ці фабрики настанчаються вовною, особливо шпанською, від власних вівчарних заводів, що в цій губернії дедалі збільшуються.¹⁸⁾ На мануфактурній виставці в Петербурзі серед опису експонатів знаходимо: „Шерсть овеца заводу князя А. К. Розумовського чернігів. губ. в містечку Батурині. Шпанської шерсти. Такої шерсти на отому заводі виробляється 250 пуд.¹⁸⁾ На початку 19 стол. фон - Гун писав: „Граф має тут (Шептаки Ол. Н.) 1000 овець, в числі яких 200 справжнього еспанського роду“¹⁹⁾. Видимо, маєтності Розумовських були насичені вовняною сировиною. Тут вони, без сумніву, були самодоволячі.

Думаю, що чималу частину і технічного устаткування, зокрема „стани“, виготовлено в самій маєтності руками кріпацьких майстрів. Про наявність таких в Шептаках писав сучасник: „При графському домі знаходиться 30 чол. майстрів, в числі яких один корзинник, пречудовий майстер“²⁰⁾. Захожі ж майстри робили стани для наших виробництв, за свідченням Тенгоборгського, не дорожче 3 — 5 карб. „За дармової кріпацької праці фабрикант - поміщик обмежувався, устатковуючи свої заклади, тільки найпотрібнішим, сподіваючись, дармовою роботою надолужити відсутність технічних пристосувань“²¹⁾.

Вартість основної капіталу Машевського закладу була отже надто замала, щоб поглинути всі 180. 000 карб., поборгованих у держави. Вони очевидячки розвіялися на інші „пекушіні“ потреби²²⁾. А тут налягали просто на кріпацький горб. У одній справі про розрух 1809 року є вказівки на те, як цей „горб“ знесилившись зважився опинатися, протестувати.

Будовано заклад, виходить, у спосіб натуральний через кріпацькі відбутки. Зганяти тисячі селян на роботу, щоб вдовольнити, навіть панську забаганку нащадка гетьмана було за річ звичайну в господарній практиці маєтностей Розумовського.²³⁾ Обмежувати ж себе, використовувачи кріпацьку робітну силу в широких господарних

¹⁷⁾ Матеріали для геогр. и стат. России. Черниг. губ. стр. 373.

¹⁸⁾ Журнал М. и Гор. 1829 р. 4 кн.

¹⁹⁾ Фон - Гун. Поверхност. замечан. II ч. 15 стр.

²⁰⁾ Фон - Гун. II ч. 10 стр.

²¹⁾ Истор. — Статист. обзор. пром. в России, 143 стр.

²²⁾ На цей час Розумовському доводилося платити велику недодержку в справах свого factotum'a Козловського. На устаткування палацу „міністерського“ в Петербурзі довелося „ухлопять страшные деньги“. Самі борги в казну ставили 1814 року — 850.000 карб. Васильчиков. II ч. 89 и 167 стр.

²³⁾ Васильчиков. Семейство Разумовских II т. 109 ст. Див. також „Дневник путешествия“. И. М. Долгорукого. Чтен. Москов. общ. истор. и дрв., 1870, 2 кн.

замірах, він найменше волів. „Із кріпаками своїми він був суворий, безперестану змінював управителів, знаходивши їх не досить вимогливими“.²⁴⁾

Цей господарний модус графа - відлюдка виразно позначився на виробному житті сукнарні. Управитель, видимо, хотів як найменше витратити на різні компоненти виробничого процесу: що найбільше мав ефекту.

„На своем содержании без получения платы и провианту, да и за безпрестанными занятиями их в ткацкой работе ни жалованья, ни пайка какого не получали, а прокормление имеют из своих домов и достатков, казенные же подати уплачивают за их отцы, а у кого нет, то и родственники, прочие же их домашние кроме их занимают и отбывают другие господские повинности“²⁵⁾ — свідчать про цей модус самі об'єкти реалізації його. Отож, кріпаки - робітники, лягали подвійним тягарем на селянське господарство, воно їх годувало, воно за їх мусило податки сплачувати, не одержуючи від них жодної винагороди. Навіть застояти їх будь - якою часткою па панщині не могли. Решта членів родин мусіла одробляти панщину без ніяких полегчень. А коли взяти на увагу те, що сукнарня збільшила до максимуму всякі додаткові роботи, зокрема возове, то треба думати, що відбутки роботою незвичайно виросли. Жадовський промисловий заклад забирав у населення все, що можна було взяти, але жодного еквіваленту забраного не повертав. Добробут людности шептаківської вол., що ще на початку 19 ст. вражав подорожника²⁶⁾ своїм низьким рівнем, від часу „індустріялізації“ спустився нижче усяких мінімумів. Бо де ж там було на щось краще чекати, коли за свідкуваннями самих селян, з певною долею „евфемізму“ з мусу, „иногда в ином доме даже нет и одного работника“²⁶⁾.

Офіційне повідомлення управителя, що робітник для сукнарні брався від 3 - х робітників у господарстві викликає деякі сумніви: не скрізь цього, мабуть, додержувано.

Записані у „майстрові“ працювали на мануфактурі цілий тиждень круглий рік. Тільки в жнива їх відпускали на кілька днів на домашні роботи. Свята ж не завжди були днями відпочинку. Деякі „мастерские“ скаржилися, що їх „на Маковія“, коли мануфактура стояла, примусили косити панський хліб. Отже, система використовувати робітну силу на виробництві у Машеві була не легка. Було ще три варіанти в тодішній кріпацькій дійсності: 1) селяни робили на підприємстві „брат на брата“, цебто чергуючись одбували звичайну панщину, тільки не на лану, а в виробництві; 2) половину тягол робили тільки на підприємстві за певну платню і нарешті; 3) місячина“; „мастерские“ жили при фабриці, одержували харч та одяг²⁷⁾.

У всіх цих трьох випадках, хоч як скрутно доводилось кріпаків, господарство його дещо брало і для себе. Хай то була місячина,

²⁴⁾ Черниг. Крайарх. Малорос. Черниг. Генер. суд. Департ. I й, 1824 г. № 2543.

²⁵⁾ Фон - Гун... Мы были голодны и просили, чтобы дали нам хотя несколько молока для утоления нашего голода. Тщетна была наша просьба... ибо крестьяне так бедны и телом и душою, что нельзя на них взирать без сожаления... III ч. 21 ст.

Або ще... А крестьянки, боже мой, какой вид имеют они. Ребятишки же, точно убежавшие из лазарета. Сонные забытые кретины в Валднерской земле имеют вид не глупее их (стр. 9 II ч.).

²⁶⁾ Черниг. Край арх. Малор. Черн. Ген. Суд. Дек. I-й 1824 г. № 2543.

²⁷⁾ Журнал М. и Торг. 1832 г. № 6.

сяка - така платня, — вони були проте засобом існувати, відтворювати робітну силу, джерелом припливу деяких цінностей у селянське господарство. Машевська ж система тільки витягала всі цінності, набуті в процесі роботи, в сектор поміщицького нагромадження. Вона була соціально найпаразитарніша, хоч з погляду діличного, може найдовшеніша.

То дарма, що історично вона „не создала благоприятной традиции для чистого панщинного труда“²⁸⁾, що організатор її був онук козака Розума, вольтер'янець і масон, що чимало прізвищ підданих його позначені були в козацьких компутах. Чим більше угайлись, тим інтенсивніше намагаються надолужити. Відсутність „традиції“ отого мовляв „права маноріяльного“ правила за *carte blanche*, що на ній будь-що виписувала господарня заповзятливість українського ділича. Мало проживши в часові, українська діличчина багато пережила в змістові. Робітний день тривав улітку від схід сонця до 12 годин, а по обідній перерві до захід сонця. Коли вважати на те, що обідня перерва не сягала більш півтори години, то фактичний робітний день улітку мав 15 годин наблиžno. Одмінна була картина узимку. До роботи бралися в цю пору року рано вдосвіта (о 3-й год.), робили трьохгодинну перерву на обід і „од запалення вечером огня до 12 годин ночі“ знову працювали.

Робітний день у цю пору року дорівнював майже 18 годинам. Пересічно ж працювали робітники круглий рік не менш 16 годин, цебто 96 годин на тиждень. За широко вживану довжину дня робітного на тодішніх сукнарнях треба визначити 13 — 12 годин, цебто 78 — 72 години на тиждень²⁹⁾. Машівське підприємство переступило цю норму на 33%. Виходить, що відсутність „панщинної традиції“ в нащадків козака Розума, а тепер „руських Монморансі“ не заважала економічній управі довести панщинний день до крайніх розмірів. Вилучивши до 1000 чол. кріпаків на підприємствах, управа хоче від них узяти якнайбільше.

До того ж склад робітництва за віком найменше міг цьому поставити опір. Це були дитвора та підлітки від 10 до 18 років. За винятком майстра цілі дехи обслуговувались дитячою роботою, прядільний цех обслуговувався 300-ми „мальчиками і дівочками“, за скребільників та кордовників служили 120 „мальчиков“. Тільки призбирували, стригли та ткали дорослі робітники, $\frac{1}{10}$ їх сягав — 27. Щоправда, дорослість їх була поглядна: найстарший віком ткач, позначений у моїй справі, має 25 років, решта 18, 19, 20 років. Виходить, що все те, що стояло за тяглами, втягнуто в виробництво. Відсоток дитячої праці в Машеві такий високий, як ніде в інших районах тодішньої Російської Імперії,³⁰⁾ і як ніде в Європі³¹⁾.

Мобілізація дітей для сукнарні проводилась за інформаціями управ. Мальштрема в такий спосіб: переписували всіх дітей від 10 років, і з 3-х брали одного. У Західній Європі широкому втяганню дитячої роботи протистояли дорослі робітники³²⁾, в кріпакських же обставинах України жодних перепон на цьому шляху не було. Державне ж законодавство зачепило це питання аж на початку 40 років.

²⁸⁾ Оглоблін. Предкапиталистич. фабрика. 184 стор.

²⁹⁾ Пажитнов І том. Положение рабочего класса в России... 79 стор.

³⁰⁾ Кулишер. Лекции из эконом. истор. Запад. Европы. П ч. видан. 6-те,

311 — 12 стор.

³¹⁾ Маркс. I-й том. Капитал, 271 стор.

Отже, організатор кріпацького підприємства початків XIX ст. ні в чому тут не був погамований.

Заполучивши так багато дівчор на виробництво, поставивши їх у обставини нижче будь-якого біологічного мінімуму (7 год. для сну). керівники його мусіли не абияк і суворого режиму запровадити, щоб змусити цю виснажену молоду силу працювати.

Різка, поличники та штурхани знайшли собі широке застосування на Машевському промислому закладі. 1823 року доглядач Зелінський так побив двох дівчат, що ті, похворівши, помирали; 1923 року доглядач Крутиків так покарав ткача Остапчука, що той кілька днів не зміг виходити на роботу. Не легчий дістався хлєст і ткачеві Рокитанському, побитою з наказу управителя Мальштрема. Погрози від доглядача: „повішаю“ зчаста чули малі кордовники.

До того ж сам ефект роботи узятो в суворі норми. Ткач повинен був витикати 5 арш. товстого сірого сукна, білого тонкого — 4 арш, а найтоншого — 1 арш.

Така ситуація панувала на виробництві до 1823 року. Наприкінці цього року С. С. У в а р о в, на той час директор департаменту мануфактур та внутрішньої торгівлі (побічник мадам де-Сталь — колись, творець кріпацько-реакційного „Соединенного духа, самодержавия, православия и народности“ — в прийдешньому), задумав збільшити продукцію своєї сукнарні, раціоналізувати саме виробництво. 14 листопада 1823 року від головного управителя Груднева вступає лист в контору сукнарні, адресований на Мальштрема. У ньому позначено, що „Его превосходительство граф Сергей Семенович... изволил предписать“ збільшити продукцію до 50 т. арш. сукна, зменшити робітників, збільшити робітні норми, скласти „расчет“, стежити, щоб точно його виконували. Для певности контролю вимагав місячні відомості про „всякого звания людей, занимающихся на фабрике, количество выработанной шерсти, вытканного сукна и прочих работ“...

За новим „расчетом“ (робітними нормами) виробну норму ткачів збільшено до 50%. Грубого сукна, приміром, витякав ткач доти 5 арш., а тепер мусив $7\frac{1}{2}$. Виразно позначилась навантага і в інших цехах.

Грудев „предписывал“ управителеві фабрики: „1) всем фабричным о сем объявить, что с 1-го декабря, каждый из них не премени и должен выработать, что каждому определено, 2) чтобы сие определение его превосходительства исполняемо было в точности, иметь тебе „неусыпное смотрение и наблюдение...“³²⁾

Мальштрем негайно ж перешиковує виробництво, і „неусипно“ дивиться за тим, щоб точно виробляли норму. Під корпусу сукнарні привозять шодня віз різок, установлюють преміальні за кожну перевиробку. Робітники напружують усю свою снагу, „розкід“ сну зменшили до краю, лягали спати тільки „в первом, а вставали в 3 часу“. Отож, робітний день виростає до 21 год. на добу, чи то, до 126 год. на тиждень.

„От каковой возложенной на них тяжелой обязанности многие из товарищей часто не спят целые ночи, а не могли выткать такого количества“ свідчить ткач Веремієнко.

Коли виробний лад, заведений від часів Розумовського залишавсякий-такий мінімум відпочинку для відновлення робітної сили „маше-стерового“, то Уваровська реформа вклинивовувалась і в цей мінімум, ба знищує його. Можливість такої „малоймовірної“ ситуації на Машевському виробництві по „раціоналізації“ кінця 1823 року ствер-

джується також і дуже „ймовірною“ життєвою кар'єрою графа...³²⁾.

Дорого купивши право на багатства фрейліни К. К. Розумовської на території ласої для багатьох російських „вельмож“ „Малоросії“, Уваров намагався взяти від них і відповідний прибутковий еквівалент. Робітник попав між два вогні, що на одному з них він мусів неодмінно обектися: не досипати, виконувавши „тяжелую обязанность“, максимально виснажуватись, чи то давати собі відпочинок, але підставляти щодня спину під різки. З погляду фізичної самоохорони, так перше як і друге не було прийнятне, навіть припустиме.

Група робітників, а саме ткачі, що становище їх було найдошкульніше, кинулись рятуватись і 20 листопада „согласясь пошлы ночью из фабрики в город Чернигов, чтобы принести жалобу словесно за такое обременение работами губернатору, просить, чтобы написали пом. Уварову облегчить их работами“. Вирушило їх до губернії 23 чоловіки. Проте від Козельця п'ятеро повернуло, „сознав, что поступили худо“. Решта дридибала до Чернігова, під самий губернаторський палац. Двоє з них, Бєдин та Степанов, пішли на побачення з губернатором. Останній прикликав їх усіх, вислухав їх скаргу і вирядив їх до Губернського Правління. Але хоч і йшли вони туди „по повелению губернатора“, „все же на дороге были взяты полицією за неимением письменных видов“. У поліції їх знову питалися „зачем они сюда пришли, то они о таковом их обременении работами в оной полиции вторично об'явили“³³⁾.

Ляконічно нотує казенний документ те найбільше, з погляду протестантів, на що спроможні вони були. Формально це була звичайна подія в житті старої губернії. Звичайний був і фінал її: „Неимеющих письменного вида“ в супроводі поліції посилають етапом до їх повітового міста, Новгород - Сіверська, а звідтіля „на место жительства“.

24 грудня до Машева разом ото з „утікачами“, прибуває відділ земського суду з твердою директивою від губернатора „о безмолвном повиновении их помещику“. Машевский загал „мастеровых“ перед оком справника та стряпчого „оказали неповиновение, из'ясняя, что они будут работать на фабрике в то только время, как прежде ими исполнялось, а так как ныне управляющий и смотритель принуждают их вытывать сукно по урокам, то они не желают и не могут того выполнять, а готовы лучше идти в тюрьму, на Сибирь, либо в солдаты“³⁴⁾. Отже, кріпаки боронять попередню норму навантаги, вважаючи її за прийнятнішу та здійснимішу. Боронять її перед новою навалою господарної заповзятливости європеїзованого „русского вельможи“ С. С. Уварова.

Боронять далеко не „европейским“, способом, „делая при том об- щем присутствии управляющему разные грубости и непослушание“... в респєдент не менш далекому від Європи фабричному режимові. „Неукошнительные меры воздействия“ поклали край цим „грубостям“ і під кінець „присутствия“ селяни, за коротким повідомленням документа, „приведены в безмолвное повиновение“.

³²⁾ Вигель. Записки IVч.... Страшное взыскание пало на имене и совершенное разорение угрожало Уварову. .... он был готов на все... Богатая графиня Разумовская 12 годами старше его. .... предложила ему руку свою.... Он об ней думать не хотел“ ....А проте“ с радостью принял ее руку. Этот брак.... еоставил фортуна его“.

³³⁾ Черніг. Крайарх. Малорос. Чернигов. Генер. Суд., I Департ. 1824 г. № 2543.

³⁴⁾ Черніг. Крайарх. Малорос. Черниг. Генер. суд 1824, № 2543.

Тільки 18 привидців - скажників, „каковые усовещаниям не вняв и с буйством кричали вышеизъясненные слова“... заарештовано та одведено „в здешнюю тюрьму для содержания под стражею“.

Так „звичайно“ закінчується епопея боротьби Машевських „мастеровых“ з уваровською „раціоналізацією“.

Перемога була, безперечно, не на їх боці.

Губернатор надіслав до Машева слідчого, щоб той зібрав „негласно“ матеріал про стан виробництва та кріпаків на ньому. Матеріяли слідчий збирає в Мальштрема в конторі, або розпитує тих хлопців, що їм уже напередодні заборонив „скаржитись“ доглядач, під загрозою — „а не то повесит“.

Ось у такий спосіб зібрані дані та відповідно інтерпретовані від урядовців та сприйняті від губернатора, прислужилися до висновків не радісних. Розрух визнано за „несновательный... заслуживающий строгого законного наказания“. Аргументація цього вироку така: „А как известно, что определение работ крестьянских есть одна из благоразумных мер хозяйства, ибо доставляя помещику возможность основывать определенно свои доходы,³⁵ охраняет — (!ОН) и крестьян от произвола и отяготительных нарядов приказчиков“... Виходить реформа 1823 р. на Машевській фабриці була з погляду губернаторської канцелярії на користь „мастеровым“, мала, мовляв, для них захисний, доброзичливий характер. То дарма, що реальний „мастеровой“ змушений був покласти свою норму доробляти. Року 1826 за „реалізм“ „18 мастеровых“ скажників, що просиділи до вироку 2½ роки в „тюремном замке“, від Генерального Чернігівського Суду засуджені на 18 ударів канчуків та „водворение на место жительства“.

10 — 20 р. 19 стол. — час розквіту діідичного промислового закладу, зокрема сукняного. Останній, бувши, з погляду технічного, звичайною мануфактурою західно-європейського позору, соціально заховував у собі властивості античного ергастерія, невільну працю, маючи аналогію в периферійно-колоніальних закладах нов. часу. Своєрідність одного з компонентів вносила одмінність і в загальні очертні всього підприємства, супроти закладів тієї ж назви Західної Європи. Отож по різному проходять в них і відповідні життєві процеси. Збільшуючи продуктивність, західно-європейська мануфактура, не мавши достатньої робітної сили, а, особливо, необмеженого права користуватись з неї, наполягала на основний капітал, на удосконалення в технічному устаткуванні виробництва, капітало-інтенсивного характеру набувши в економічній історії. Мануфактура ж діідична Східної Європи, за наявності невільної праці, безмежної еластичності в розмірах її застосування, всі реформи проводила безпосередньо через людську робітну силу, в техніці максимальною стаціонарністю позначившись. Ознаки праце-інтенсивної організації властиві їй. До того ж органічна будова капіталу проти європейського тут була незвичайно низька. І коли власник такого виробництва з малим основним капіталом, важив на високі прибутки, то суб'єктові виробного процесу не легко ставало. Тодішнє право ні в чому його тут не зарячовувало. Намагаючись „доставить помещику возможность основывать определенно свои доходы“, воно підпирало найсміливіші заміри.

³⁵) Мое підкреслення.

Малолітки, пов'язані тільки з виробництвом, порізнені з кріпацьким загальною села, через одмінність своїх інтересів незначні кількісно, а ще менше класово свідомі — дідичні „мастеровые“ не змогли виразний поставити опір тим замірам. І розмір робітного дня, і відсоток дитячої праці і платню — орудар підприємства у нас встановляв, „изволял предписывать“. Його „зволнення“ зчаста переступало за межі біологічних потреб „реального“ майстрового, декляруючи себе, як оборону від „отяготительних нарядов“ для „номінального“ робітника. Тоді перший виступав проти останнього, мовляв, супроти своєї офіційно - повинної „еманації“, скаржився, ішов проти інтересів творця її, допоминався уперто давнішніх норм, не бачивши ще нічого поперед себе. Це були безпосередні органічні рефлекси на лад, що загрожував їх існуванню, акції людей, яким, мовляв сучасник, колода навалилась на шию. Про довершені конденсовані форми тут не можна говорити. Це лише першопочин, елементи подальших форм, що в своєму настановленні орієнтуються тільки на оборону якогось острашливо низького біологічного мінімуму. Зросли оті реакції в дідично - кріпацькому середовищі. Отож перші кроки протесту, боротьби збочуються на непевні „забойні дороги“ лояльних „прош“ до губернії, віри в доброзичливість великого урядовця та магічне значення скарги. Втрачена навіть ота певність селянська в „громаду“. Діє жменька ткачів, а решти не чути...

Виробний капіталізм на нашому терені торував собі стежки в товщах феодально - кріпацьких намуловань. Трансформуючи їх, він сам не абияк одмінювався та робив несподівані заломы в розгортанні своїх історичних перспектив... Зазначити різність³⁶⁾ соціально - організаційної статури їх, віднайти „ключ розумітись на всій надбудові, створеній життям на цьому ґрунті“³⁷⁾, викреслити очертати обличчя „конкретного робітника“³⁸⁾, та лінії його визвольних шляхів — ось до чого мусить прислужитись сучасний історик - архівіст, призиблюючи матеріяли в архівосховищах. Час уже позбутись того прикрого становища згаданих проблем у нашій історіографії, що його проф. Слабченко так влучно визначив козацьким афоризмом:

„Кожух є, шапка є, а козака нема“.

І це найбільше стосується до кріпацької доби.

Ось тут саме фонди судових архівів, як бачимо із наведеного факту, можуть стати в пригоді історикові.

³⁶⁾ Зябковський. Дивись епіграф.

³⁷⁾ Рожков. Истор.— Маркс. 6 т., 1 стр.

³⁸⁾ М. Слабченко. „Червоний Шлях“, 1927 р., 5 кн.